

Nadbiskupska palača u Zadru

I.

Biskupova palača u Zadru dio je episkopalnog kompleksa koji se, još u starokršćansko doba, počeo razvijati na sjevernom obodu antičkog foruma (crtež 1). Zahvaljujući spletu političkih okolnosti, ona nije u 10. st. postala rezidencijom primasa dalmatinske crkve. Naime, do tada je crkva bila podložna carigradskom patrijarhu, a potom je potpala pod vlast rimskog biskupa. Papi međutim, Zadar i njegov biskup, eksponenti Carigrada, nisu odgovarali za predstavnika Rima u Dalmaciji pa je, potpomognut ambicijama splitskog episkopata i pričom o apostolskom poslanju sv. Duje, sjedište dalmatinskog metropolita smjestio izvan dalmatinske metropole.¹ Tako je ova palača ostala tek dom biskupa. Sredinom 12. st. zadarski je biskup ipak dobio naslov nadbiskupa i njegov dvor naziv nadbiskupija. Novi je arhiepiskop međutim postao metropolit samo jednog dijela Dalmacije, a uz to podložan patrijarhu Grada, dakle mletačkom primasu. Naravno i čast i primasa je pripadala patrijarhu, jer je nadbiskup zadarski bio samo njegov sufragani! Iza tako neobične kombinacije ponovo je stajala politika, ovaj put politika Venecije.² Tek je u 19. st. zadarski arhiepiskop postao metropolitom.³ Tako je sa zakašnjenjem od punih devet stoljeća ova palača ipak postala sjedištem metropolije. Stoljeće potom međutim, padom Zadra pod Italiju, pao je i autoritet nadbiskupa zadarskog prema Dalmaciji. Time je i palača izgubila svoj metropolitanski status.

U prošlosti Zadra, ta je zgrada bila jedno od glavnih duhovnih i upravnih središta grada i komune. Stoga su mnogi događaji zadarske povijesti vezani uz nju. Ona je također bila i jedna od najvećih, a zacijelo i najljepših palača u gradu. Zbog svega toga često je bila predmetom znanstvenog zanimanja različitih autora. Među starijim valja spomenuti C. F. Bianchija, koji je donio velik broj podataka o palači i zbivanjima vezanim uz nju. Zatim je, također u prošlom stoljeću, služeci se Bianchievim podacima, građevinu opisao G. Sabalich,⁴ a tridesetih je godina ovog vijeka o kamenoj

plastici s palače pisao G. Praga⁵ Nakon drugog svjetskog rata o njoj je pisao I. Petricioli publicirajući crtež akvarel njezina pročelja prije preuređenja i urbanistički sklop palače u 16. st.⁶ te dio arhitektonske dokumentacije priređene za obnovu palače u prošlom stoljeću.⁷ C. Fisković je pojašnjavanjem izraza »feste romane« u pismu iz 15. st.⁸ protumačio i moguće likovne veze renesansne kamene plastike ove palače s Donatelovom školom.⁹

Najnovija arheološka istraživanja na prostoru palače pružila su nove mogućnosti za spoznaju vremenskog porijekla palače i za praćenje rasta njezinog prostornog opsega. Za to su relevantna i ona istraživanja provedena prilikom radova na sanaciji ratom oštećene katedrale. Dokumentacija o njima čuva se u planoteci Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Zadru. Zavod je godine 1971. proveo i istraživanja u hodniku zapadnog dijela palače, a godine 1972. na ogradnim zidovima njezinog vrta. Potom je 1973. godine Institut za arheologiju Sveučilišta u Zagrebu, u suradnji sa Zavodom, obavio arheološka istraživanja krstionice uz katedralu. Konačno, 1977. godine, Zavod je, u sklopu radova na uređenju dijela podrumskih prostorija palače, proveo istraživanja

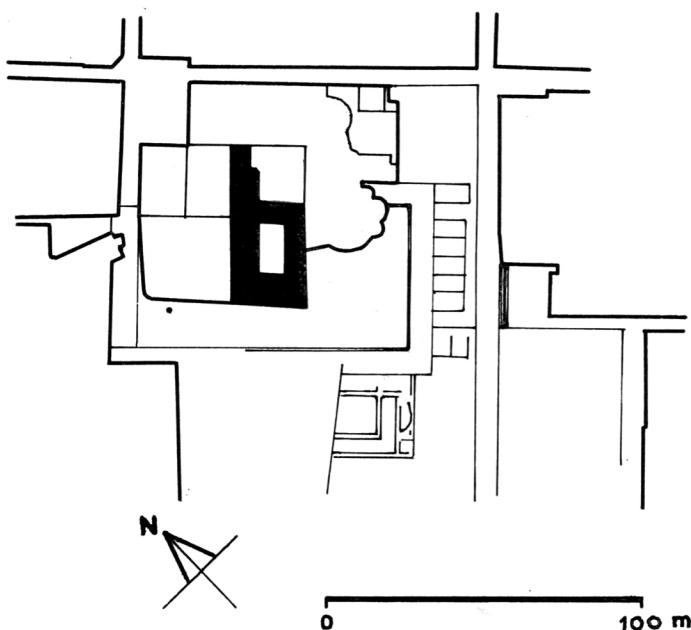
⁵ G. Praga, *Zara nel Rinascimento*, Archivio storico per la Dalmazia, sv. 20, Rim 1935.

⁶ I. Petricioli, *Stara nadbiskupska palača u Zadru*, Tkalčićev zbornik, sv. 1, Zagreb 1955.

⁷ I. Petricioli, *Prilozi poznavanju renesanse u Zadru*, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, sv. 6, Zadar 1969.

⁸ C. Fisković, *Zadarski sredovječni majstori*, Split 1959.

⁹ C. Fisković, *Radovi Nikole Fiorentinca u Zadru*, Peristil, sv. 4, Zagreb 1961.

1 Položajni nacrt episkopalnog kompleksa u Zadru (današnje stanje)

¹ N. Klaić — I. Petricioli, *Zadar u srednjem vijeku do 1409*, Prošlost Zadra, sv. 2, Zadar 1976, str. 87—88.

² N. Klaić, — I. Petricioli, n. dj., str. 163—165.

³ C. F. Bianchi, *Zara cristiana*, sv., Zadar 1877, str. 79.

⁴ G. Sabalich, *Guida archeologica di Zara*, Zadar 1897.

u sjevernom dijelu njezinog zapadnog krila.¹⁰ Kako i stara arhitektonska dokumentacija o palači donosi dobar broj elemenata važnih za proučavanje povijesnog i prostornog kontinuiteta ovog spomenika, to je vrijedno još jednom o njemu sabrati sve poznate podatke.

Palača se prilično često spominje u srednjovjekovnim zadarskim ispravama. Najstariji poznati dokument iz godine 1036. naziva je »domus episcopii«.¹¹ Onaj iz 1092. navodi je kao »palatium episcopale«,¹² a onaj iz 1095. kao »episcopium«.¹³ Nakon godine 1154, kad njezin domaćin postaje nadbiskupom, palača stječe ime »domus archiepiscopii«.¹⁴ Godine 1177. ovdje je ugošćen papa Aleksandar III,¹⁵ a 1204, u mirovnom ugovoru s Venecijom, Zadrani navode ovu palaču kao mjesto gdje će »časno primiti dužda, bude li dolazio u Zadar«.¹⁶ U 14. je stoljeću »u velikoj dvorani nadbiskupske palače« održana jedna skupština. U 15. se vijeku ime palače susreće i u talijanskom obliku »archivescovato«.¹⁷

Najstariji prikaz rasporeda palače nalazi se na maketi Zadra u Veneciji. Ona je datirana šezdesetim godinama 16. st.,¹⁸ te dokumentira stanje palače nakon Valaressova preuređenja i nešto kasnije Pesarove sanacije ovog objekta. Palača je prikazana kao zgrada sa četverokutnom osnovom. Četiri krila zatvaraju unutrašnje dvorište. Peto je krilo nastavak zapadnog, a produžuje se od osnove prema katedrali te prislanja uz nju. Između osnove i katedrale nalazi se dvorište krstionice. U obrnutom ga smjeru omeđuje pročelje sakristije i ovo peto krilo palače. Sa zapadne strane palače nalaze se dva vrta. Ona su međusobno podijeljena zidom koji još i danas postoji. Od javnih su prostora odvojeni visokim ogradnim zidovima. U donjem vrtu nalazi se duga i uska zgrada, prigradena uz zapadni ogradni zid.

Na planu Zadra iz šezdesetih godina 18. st. zabilježeno je stanje koje je nadbiskup Zmajević dao prostorama vrtova palače.¹⁹ Naime, Zmajević je sredinom tog stoljeća sagradio sjemenište. Na planu, ono je označeno natpisom »seminario«, a ucrtan je ovdje i novi oblik zapadnog ogradnog zida koji više nije ravan, kao na maketi, nego u tlocrtu slomljen i uvučen prema vrtu.

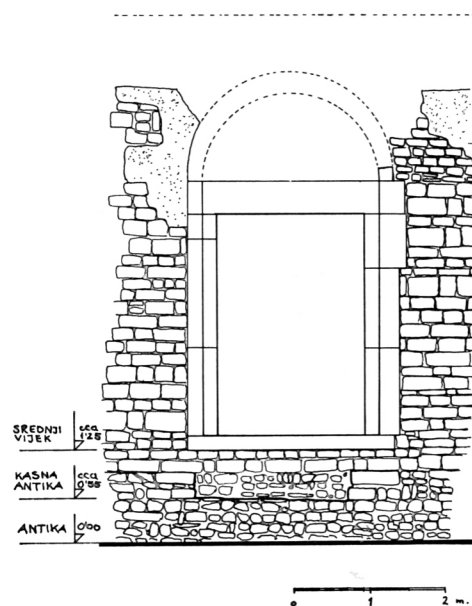
Tako je nastala proširenost ulice iza zida. To je bilo potrebno radi prohoda iza tada sagrađena zvonika crkve sv. Ilije. Kako je sjemenište sagrađeno 1748, a zvonik 1754. g.,²⁰ to se može zaključiti da je upravo u tom vremenskom razmaku porušen stari ogradni zid i kuća uz njega.²¹

Za proučavanje palače najvažniji su nacrti njezina preuređenja iz 19. st. i akvarel pročelja palače iz vremena prije rekonstrukcije.²² Nacrti pregradnje su pravi izvedbeni projekti, napravljeni u velikom mjerilu i uredno kotirani. U njima su, osim novog stanja, ucrtani i mnogi elementi starog, zatečenog stanja. Među planovima se nalaze tlocrti prizemlja, katova i krovništa, nekoliko presjeka i, što je posebno vrijedno, nacrt pročelja palače. Na njemu su, kao i na akvarelu, veoma detaljno iscrtani mnogi elementi arhitektonskog ukrasa pa-

²⁰ I. Petricioli, Povijesni i umjetnički spomenici u Zadru, Zadar 1973, str. 24–25.

²¹ Katastarski plan Zadra iz 1829. godine također dokumentira opisano stanje i uopće raspored palače neposredno prije njezinog konačnog preuređenja. Sličan plan s početka 20. vijeka donosi izgled hortikulturnog rješenja njezinog donjeg vrta (Zavod za zaštitu spomenika kulture u Zadru, planoteka, kopije starih planova Zadra). Zapadni zid vrta je još jednom bio preuređen. Naime, na ovom planu iz 20. st., od ugla sjemeništa do ugla vrta, zid je ravan u tlocrtu. Sam ugao vrta, međutim, povučen je prema istoku tako da zid ne prati onu liniju zabilježenu na maketi u Veneciji. Da je do proširenja ulice u 18. st. zaista došlo, potvrđuje arheološki ostatak tog proširenja. Ustanovljen je 1972. godine prilikom radova na uređenju ogradnih zidova vrta palače. Riječ je o dijelu zida koji se nalazi na jugozapadnom uglu sjemeništa. Organski je vezan s uglom, a prati pravac zida zabilježenog na planovima iz 18. i 19. st. Sačuvan je u punoj visini prizemlja sjemeništa i u širini od oko pola metra.

²² I. Petricioli, Stara nadbiskupska ..., str. 92., tab. 10 - a.

2 Ostatak romaničkih i trag kasnoantičkih vrata na južnom ogradnom zidu vrta nadbiskupske palače u Zadru

¹⁰ P. Vežić, Ranosrednjovjekovna cisterna episkopalnog kompleksa u Zadru, Diadora, sv. 9, u tisku.

¹¹ J. Stipišić — M. Samšalović, Codex diplomaticus, sv. 1, Zagreb 1967, str. 69. i 272.

¹² J. Stipišić — M. Samšalović, n. dj., str. 200. i 279.

¹³ J. Stipišić — M. Samšalović, n. dj., str. 206. i 272.

¹⁴ C. F. Bianchi, n. dj., str. 126.

¹⁵ V. Brunelli, Storia di Zara, Venecija 1913, str. 347.

¹⁶ N. Klaić — I. Petricioli, n. dj., str. 182.

¹⁷ I. Petricioli, Prilozi poznavanju renesanse ..., str. 94, prilog 1.

¹⁸ I. Petricioli, Maketa Zadra u Pomorskom muzeju Venecije, Zbornik Instituta za historijske nauke u Zadru, sv. 2, Zadar 1956–1957, str. 103. i 117.

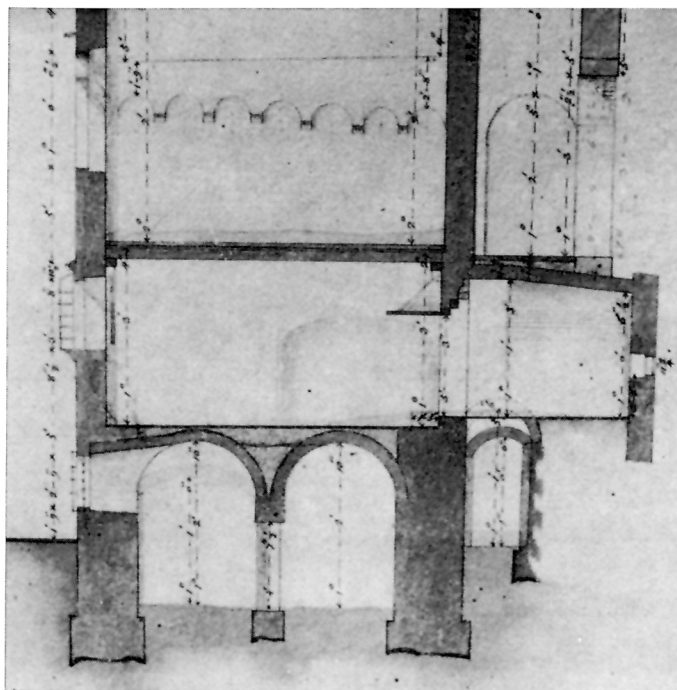
¹⁹ I. Petricioli, Ikonografija Zadra do pada Mletačke Republike, Radovi Instituta JAZU u Zadru, sv. 11–12, Grad Zadar — presjek kroz povijest, Zadar 1966, str. 523. i 527.

lače. Nacrt je potpisao F. Haelzel i datirao ga 7. srpnja 1826. godine.²³ Kako drugi njegovi nacrti nose nadnevke od 1829. i 1830. godine, to se može zaključiti da je Haelzel nekoliko godina radio na snimanju postojećeg stanja palače i na projektiranju njezina preuređenja. Valja konačno spomenuti da osim ovih planova postoji i nekoliko radnih, terenskih crteža koji su također kotirani, te nekoliko fino napravljenih nacrti, koji ne pripadaju Haelzelovoj dokumentaciji. Među njima su neki stariji od njegovih planova. Cijela ova planoteka čuva se u Historijskom arhivu u Zadru.²⁴

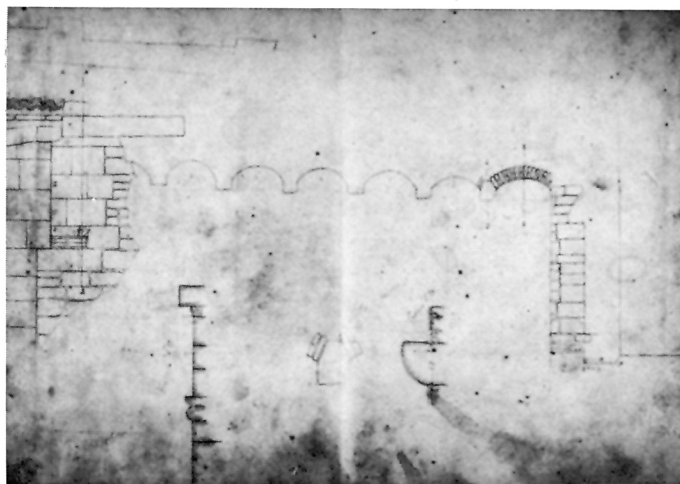
II.

Nadbiskupska palača u svom današnjem obliku ima dvije etaže, a zapadnim se krilom prislanja na katedralu. Srednjovjekovna je međutim, imala tri etaže, a u svojem starokršćanskom obliku nije se prislanjala na katedralu. Već se iz toga vidi da je kroz dugu povijest svojega trajanja, često mijenjala lik i unutrašnji raspored. Osnovni slog, raspored glavnih volumena i njihovu tlocrtnu dispoziciju, palača je stekla već odavno, valjda u vrijeme samog nastanka. Tom kosturu biskupi su samo ponešto dodavali ili oduzimali, stoljeća su ostavljala oplatu ukusa svojih epoha, ali je sam kostur preživljavao sva ta razdoblja. Episkopij je, u onom obliku u kojemu je na početku bio postavljen prema episkopalnom kompleksu i prema gradskom tkivu, trajao uporno evo sve do naših dana. U toj činjenici leži njegova osnovna vrijednost, ne kao povijesno-starosna, već prije svega funkcionalno-prostorna kvaliteta.

Ostatke starokršćanskog episkopija pokazala su tek nedavna istraživanja u podrumima nadbiskupske palače. Tom je prilikom ustanovljena krajnja sjeverna prostorija u zapadnom krilu episkopija. Ona je izgrađena iznad portikata foruma, ali tako da temeljima svojih zidova presijeca njegov pločnik. Sjeverni zid nije imao otvora u sebi, dok su istočni i zapadni imali po jedna široka vrata presvođena s polukružnim lankom. Zidovi su građeni od kamena u tehnici zidanja karakterističnoj za ovo vrijeme. Četvrti zid prostorije nije arheološki ustanovljen, ali su njegovi temelji ostali zabilježeni u Haelzelovoj arhitektonskoj dokumentaciji palače. Prema rekonstrukciji položaja ovog zida, on se nalazio neposredno pored stepenice portikata. Bio je utemeljen na pločniku zrcala foruma i paralelan sa stubama portikala. Dokumentacijom su vrlo dobro poznata i vrata u zapadnom zidu ove prostorije, a posebno je vrijedno što je u uzdužnom presjeku kroz zapadno krilo zabilježen njezin sjeverni zid u cijelom svom vertikalnom nastavku kroz katove palače. Nai-

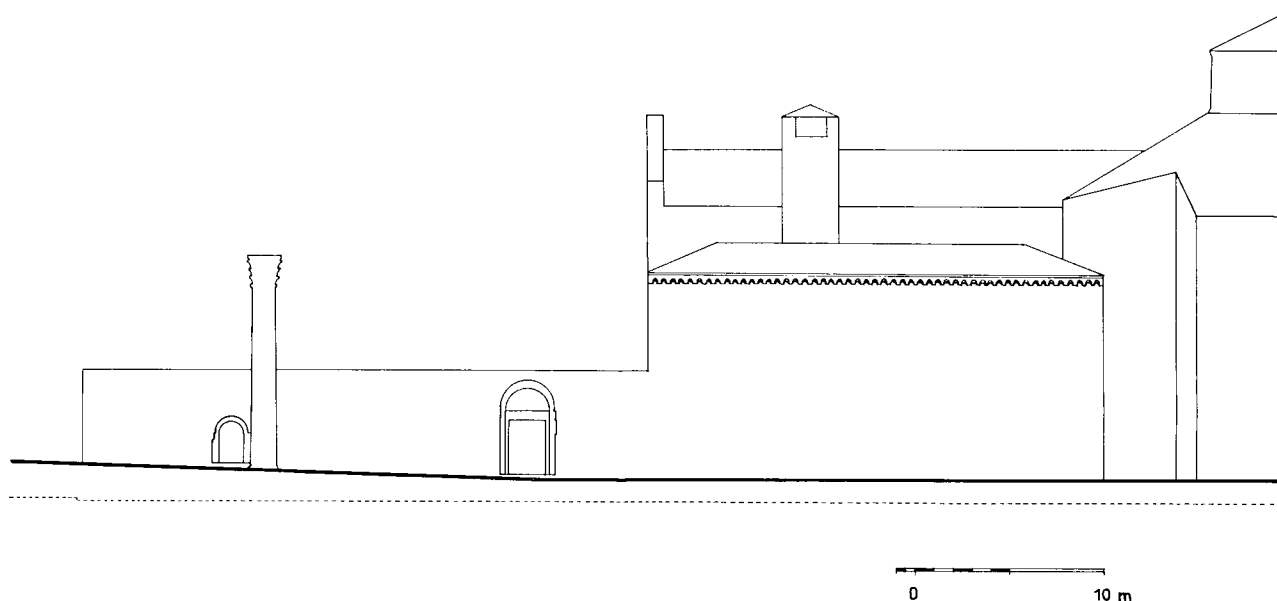
3 Arkadice krovnog vijenca stare katedrale u Zadru, detalj Haelzelova presjeka kroz zapadno krilo nadbiskupske palače u Zadru, 19. st. (Historijski arhiv u Zadru)

4 Arkadice krovnog vijenca stare katedrale u Zadru, arhitektonski snimak (Zavod za zaštitu spomenika kulture u Zadru)

²³ I. Petricioli, Prilozi poznavanju renesanse..., str. 86, sl. 1.

²⁴ Historijski arhiv u Zadru, nacrti građevinskih objekata II.

5 Rekonstrukcija romaničkog pročelja stare nadbiskupske palače u Zadru

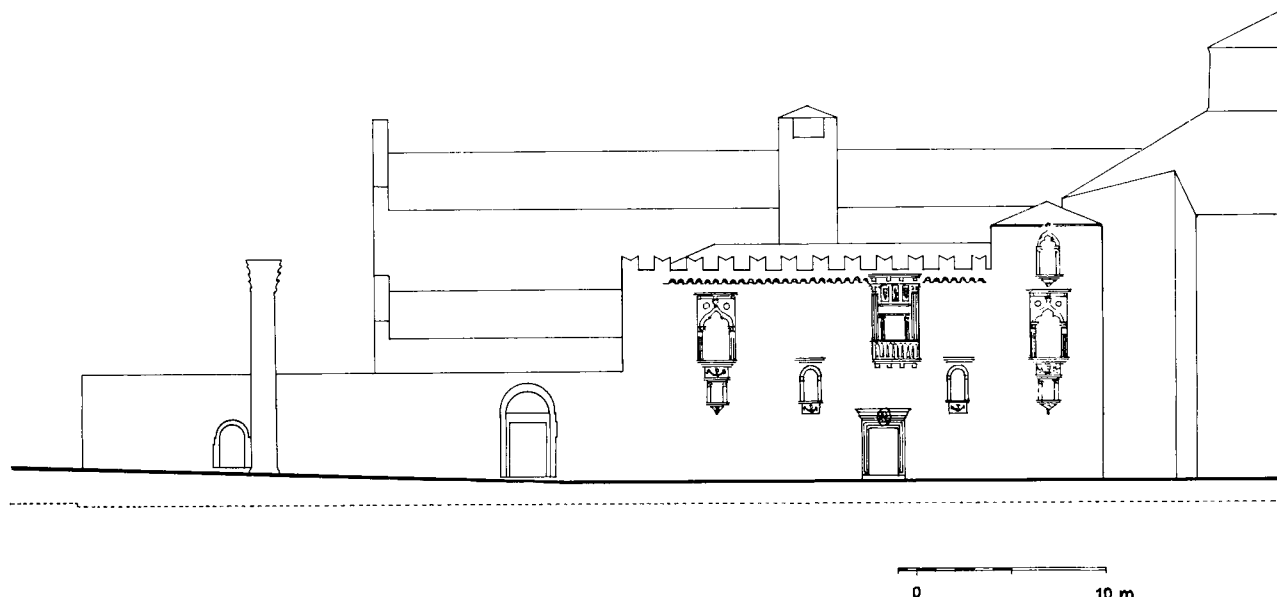
me, na toj je liniji starokršćanski episkopij bio zaustavljen. Između njega i katedrale stajala je stara rimska taberna, u ono vrijeme već adaptirana za nove potrebe. Između taberne i episkopija bio je još i jedan prolaz kojim se iz prostora pred katedralom i episkopijem išlo prema krstionici i katekumeneumu. On je bio dug za širinu taberne, odnosno episkopija u ovom dijelu.²⁵

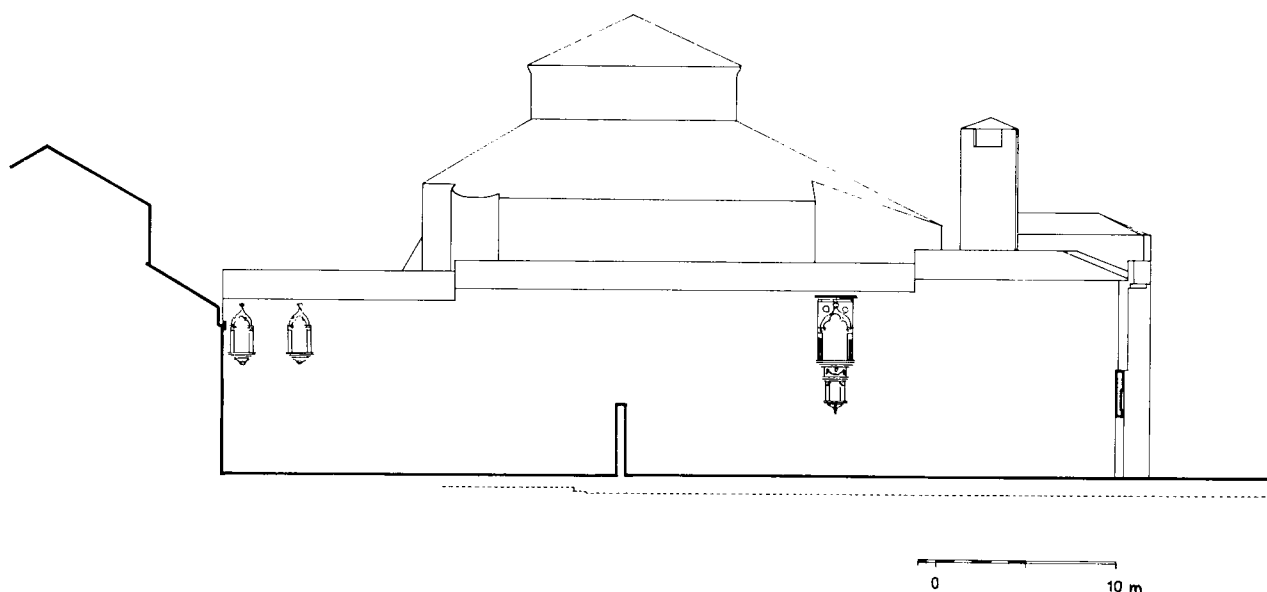
²⁵ P. Vežić, n. dj.

Čini se da je zapadno krilo palače, u cijeloj svojoj dužini, na početku bilo jedan, od ostalih dijelova odvojen objekat. To bi se dalo zaključiti prema okomitoj sljubnici, koja je na oba crteža pročelja palače u 19. st. nacrtana uzduž cijele visine pročelja. Time ona asocira na mogućnost naknadnog prislanjanja južnog krila palače uz zapadno. Tome bi u prilog govorila i znatno niža niveleta poda u prizemlju zapadnog krila palače, od niveleta podova u ostalim dijelovima (crtež 9).

Istočni perimetralni zid palače, tj. zajednički zid palače i nartekse crkve sv. Donata, također je veoma

6 Rekonstrukcija gotičko-renesansnog pročelja stare nadbiskupske palače u Zadru

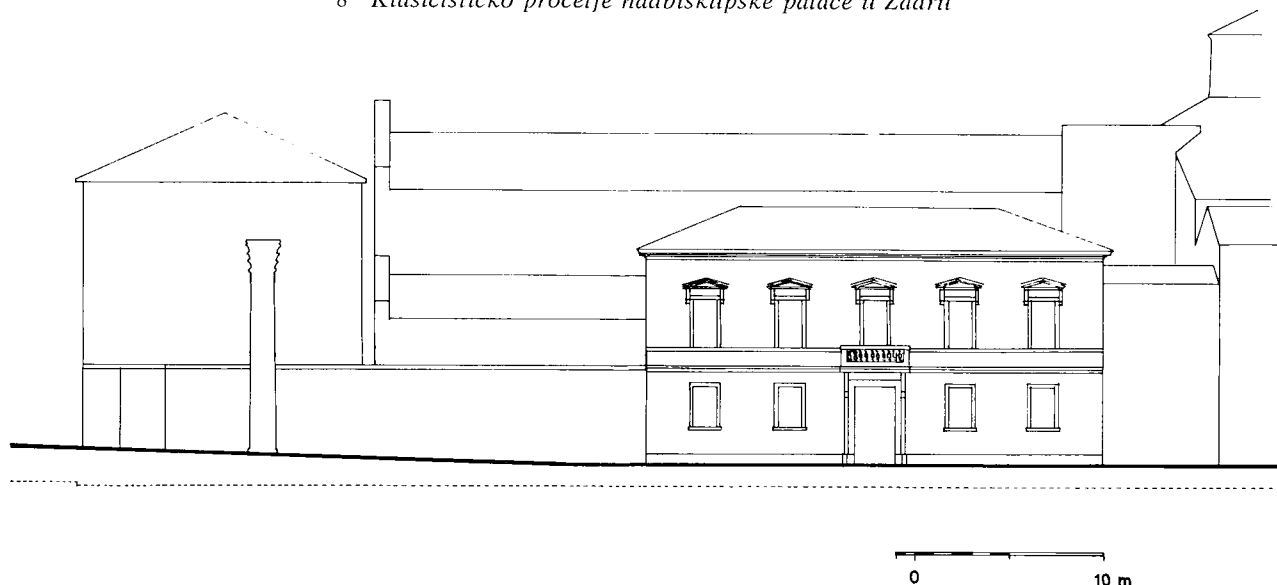
7 Rekonstrukcija gotičko-renesansnog zapadnog lica stare nadbiskupske palače u Zadru

star. Nastao je vjerojatno prije vremena gradnje crkve, što se daje zaključiti po tragu krova koji je nekad stajao prislomljen na zid. Ostatak krova čini niz škrljastih ploča, otkrivenih u svoje vrijeme u potkrovlju istočnog krila palače. Ploče se nalaze na visini od 100 do 120 cm iznad poda današnjeg potkrovlja. One su položene koso na zid s padom prema palači.²⁶ Vjerujem da je to ostatak jednoslivnog krova s pokrovom od kamenih ploča, koji nema veze sa crkvom sv. Donata. On se

²⁶ Zavod za zaštitu spomenika kulture u Zadru, planoteka, arhitektonski snimci nadbiskupske palače u Zadru.

nalazio izvan perimetra crkve i njezina nartekusa. Kad bi se i pretpostavilo da je to samo polovica nekog dvolivnog krova, njegova bi druga strana, simetrično prebačena preko nartekusa crkve, negirala mogućnost pristupa galeriji crkve. Krov koji danas stoji nad tim prostorom oslanja se na zid što je za četiri metra nadozidan iznad ovih ploča. Čini se dakle da je taj zid stariji od sv. Donata. U njegovom se prizemlju nalaze jedna visoka vrata s polukružnim lukom. Danas su pokrivena žbukom istočnog pročelja palače, ali su vidljiva na fotografiji tog prostora iz vremena talijanske uprave nad gradom.

8 Klasicističko pročelje nadbiskupske palače u Zadru

Svojom formom i načinom zidanja, koliko se to može prosuditi po snimku, odgovaraju najkasnije Donatovu vremenu²⁷

Arheološka istraživanja, provedena 1972. g. na južnom ogradnom zidu vrta nadbiskupske palače, pokazala su da je i on nastao vjerojatno u starokršćansko doba. Njegovi temelji, naime, sežu toliko duboko da mjestimično prosijecaju pločnik foruma. U njemu nema antičkih spolija, kao ni u temeljima ostalih starokršćanskih građevina u Zadru. Ranosrednjovjekovne građevine u pravilu se koriste spolijima za temeljenje zidova. (Karakterističan je primjer upravo crkva sv. Donata.) Konačno, ispod romaničkih vrata u tom zidu ostao je trag starijih. Riječ je o otisku praga koji se nalazi oko 70 cm ispod romaničkog i samo 50 cm iznad pločnika foruma. Kroz ta se vrata, u najranije vrijeme, ulazilo s kampusa (trga pred biskupovom palačom) u ograđeni prostor vrtova palače. Tako nam eto ovaj trag govori i o niveletu trga što je ovdje nastao neposredno nakon rušenja foruma.²⁸ S druge nam strane potvrđuje i kontinuitet komuniciranja, koji se i u romanici još uvijek nalazi na istom mjestu, tek vertikalno pomaknut na niveletu srednjovjekovnog trga. Ta starija vrata su, skupa sa širinom dovratnika, bila široka oko dva metra (crtež 2).

Na kraju razgovora o starokršćanskom episkopiju valja reći da, unatoč njegovoj gradnji na prostoru antičkog foruma, nije došlo do negiranja antičkog rastera građevinskih pravaca i same urbane strukture grada. Dapače, južno je pročelje episkopija nastalo točno u produžetku sjeverne linije današnje ulice Stomorice, a ta je do danas zadržala svoj rimski pravac. Linija pročelja i vrtog zida u njenom nastavku tek je toliko korigirana da bi jedan od dva rimska stupa (ispred kapitolija) mogao ostati na trgu pred palačom, a ne u zidu njezina vrta. Zapadni ogradni zid vrta zapravo je nastavak današnje Nodilove ulice, a i ta je antička. On se u svojoj izvornoj liniji, sudeći po maketi Zadra u Veneciji, gotovo poklapao s pravcem stepenice u zapadnom dijelu forumskog zrcala, a bio je produžetak zapadnog zida prve taberne. Konačno, iz Haelzelovih se nacрта vidi da je cijelo zapadno krilo palače, u svojoj dužini, imalo jednaku širinu i istu niveletu poda u prizemlju. Arheološka su istraživanja na tom krilu pokazala da je ono nastalo točno u produžetku i u širini antičke taberne. Ona je dakle, odredila liniju zapadnog pročelja episkopija (i katedrale također).

²⁷ Zavod za zaštitu spomenika kulture u Zadru, fototeka, stare fotografije crkve sv. Donata u Zadru.

²⁸ To je vrlo značajno, jer su dosadašnja arheološka istraživanja na predjelu foruma pokazala jedan debeli sloj nasipa ujednačenog sastava. Nasip je sezao u visinu, od pločnika foruma skoro do nivoa bivšeg Zelenog trga, što je više od jednog metra. Na osnovi toga došlo se do zaključka da je naglo, odnosno odjednom podignuta niveleta trga s razine antičkog foruma na razinu srednjovjekovnog kampusa (*M. Suić, Zadarski forum — stari trg u novom gradu, Arhitektura, broj 160—161, Zagreb 1977, str. 46*). Kasnoantička vrata u južnom ogradnom zidu vrta palače svjedoče u prilog postupne transformacije antičkog u srednjovjekovni trg.

U doba preromanike već je bio napravljen spoj starog episkopija i katedrale. Čini se da on nije bio u punoj visini zapadnog krila. U prostoru antičke taberne, koja je već u starokršćansko doba bila prvi put adaptirana za novu namjeru, u ranom je srednjem vijeku izgrađena cisterna za potrebe episkopalnog kompleksa. Tada je zatvoren i prolaz između nje i episkopija. Prostor iznad cisterne i tog prolaza ostao je slobodan. Unutrašnjost taberne podijeljena je u dva uzdužna prostora, koja odvajaju stupovi i arhitravi, a omeđuju zidovi prigrađeni uz zidove taberne. Na njih se upiru bačvasti svodovi cisterne. Cijela je konstrukcija interpolirana u tabernu. U isto su vrijeme i na prolazu između cisterne i palače napravljena vrata s kamenim okvirom. Po elementima načina zidanja i po građevinskim detaljima cisterna i vrata na prolazu mogu se datirati u rani preromanički period, i vrlo uspješno komparirati sa sličnim konstrukcijama na crkvi sv. Donata u Zadru.²⁹

Dugo potom katovi zapadnog krila palače nisu bili prislonjeni na južno lice katedrale. O tome svjedoči dio stare krovne strehe s jednostavnim slijepim arkadama koje su se nekad protezale, uzduž cijelog južnog zida stare katedrale i koje su ostale sačuvane od rušenja u kasnijim stoljećima zahvaljujući upravo naknadnom prislanjanju gornjih etaža ovog krila palače na crkvu. Arkadice su ostale zabilježene u planovima iz Haelzelove dokumentacije, i to u dva presjeka. Na prvom onom koji poprijeke siječe zapadno krilo i u pogledu ima južni zid crkve, vidi se sedam slijepih lukova i šest konzolica pod njima (sl. 3). Na drugom, onom koji uzdužno siječe krilo, same su arkadice snimljene u presjeku, tako da se lijepo vidi njihova istaknutost na vrhu zida crkve i kameni žlijeb, rigol za odvod kišnice, koji je bio ugrađen iza parapeta arkature. Kasnije je te lukove, skupa s bridom jugozapadnog ugla stare crkve, vidio i precizno dokumentirao konzervator G. Oštrić.³⁰ Iz njegovih se crteža vidi točan oblik i konstrukcija slijepih lukova. To su segmentni lukovi građeni od opeke i podržavani kamenim konzolicama jednostavnog oblika. Sve je bilo prežbukano (sl. 4). Očito je da oni nisu pripadali zreloromaničkom obliku tog elementa, koji je u Zadru 12/13. st. ostao dobro zastupljen na Sv. Krševanu i na samoj katedrali. Stoga vjerujem da pripadaju arhitektonskoj dekoraciji katedrale iz vremena prije njezine zrele romaničke faze, te da se zapadno krilo palače prislonilo na katedralu tek nakon gradnje tih arkadica. Na sadašnjem stupnju istraživanja cijelog episkopalnog kompleksa teško je preciznije datirati vrijeme prigradivanja palače u punoj njezinoj visini na crkvu. Bez slobodnog prostora pred južnim zidom crkve ne bi bilo moguće izgraditi opisane slijepe lukove, niti bi njihova gradnja, bez tog prostora, imala ikakva smisla.

²⁹ P. Vežić, n. dj.

³⁰ Zavod za zaštitu spomenika kulture u Zadru, planoteka, arhitektonski snimci katedrale u Zadru.

U doba romanike mnogo se radilo na nadbiskupskoj palači. O tim radovima govore rezultati istraživanja na južnom ogradnom zidu vrta palače, a posebno su vrijedni podaci koje donosi izgubljeni crtež akvarel pročelja palače, te sličan crtež i tlocrt katova palače iz Haelzelove dokumentacije. Iz tih se nacрта vidi da je palača povrh glavnog pročelja imala gibelinsko krunište, a u svojem unutrašnjem dvorištu kulu. Krunište se sastojalo od reda zubaca koji su stajali, konzolno istaknuti na romaničkom vijencu, na nizu slijepih arkada. Na Haelzelovom su crtežu lukovi arkadica doduše prikazani kao jednostruki i nacrtani u neobičnoj izduženoj formi. Na akvarelu, međutim, prikazani su mjestimično kao udvojeni lukovi, karakteristični za romaničku arhitekturu 12/13. st. Vjerujem da je to njihov pravi oblik, te da su prvotno pripadali krovnoj strehi pročelja palače, a da je tek kasnije na njih nadograđeno krunište.

Kula u dvorištu je na crtežima pročelja krivo postavljena. Iz tlocrta se vidi da nije bila ugrađena u širinu zapadnog krila palače, već se prislanjala uz njega. Na crtežima pročelja ona je za punu svoju debljinu pomaknuta ulijevo. Takve kule valja razlikovati od kuća — tvrđava (case torre), a zacijelo nisu imale ni obrambenu namjenu. Služile su vjerojatno kao vidikovci. U Zadru ih je, kao i u ostalim dalmatinskim gradovima, sigurno bilo više, ali je, po dokumentu iz 12. st., ostao poznat samo još jedan primjer kuće s tornjem, »cum turre.«³¹ Kućama-tvrđavama i palačama s ovakvim tornjevima posebno su obilovali talijanski gradovi.³²

Istraživanjima 1972. g. na južnom zidu vrta palače otkrivena su dvojna vrata romaničkih stilskih odlika. Velika vrata se nalaze između sredine zida i palače. Luk nad njima i luneta uništeni su. Sačuvali su se, međutim, nadvratnik, oba dovratnika i prag vrata. Nadvratnik je oko 50 cm visoka kamena greda. Dovratnici su složeni od više blokova. Jednostavno su profilirani. Prag se nalazi na niveleti srenjovjekovnog trga ispred palače. Svijetli otvor vrata je velik približno 3 × 2 m. Mala vrata se nalaze na zapadnom kraju zida, iza antič-

kog stupa (srednjovjekovnog Stupa sramote). Ona su jednostavnijeg oblika. Vodila su u onu usku zgradu do zapadnog ogradnog zida, odnosno u prostor neposredno pred njom. Sav je južni zid, u punoj visini od pragova vrata do vrha, zidan u romaničkoj zidarskoj tehnici. Građen je od pravilno uslojenih pritesanaca.

U 12. st. u Zadru, u vrijeme biskupovanja prvog zadarskog nadbiskupa Lampridija (1154—1180), razvijala se zrela romanička graditeljska umjetnost. Tada je građen Sv. Krševan i posvećen 1175. godine. U istim je stilskim oblicima, zacijelo u drugoj polovici stoljeća, prvi put bila »romanizirana« i zadarska katedrala.³³ Tom bih vremenu pripisao i romaničke elemente na nadbiskupskoj palači. Prije svega krovnu strehu s udvojenim arkadicama poput onih na Krševanu i katedrali. Zatim romanička vrata na južnom ogradnom zidu vrta palače, a s njima i same zidove, te gospodarsku kuću do zapadnog ogradnog zida i kulu u dvorištu palače (crtež 5).

Gibelinsko krunište je naknadno izgrađeno iznad krovnog vijenca na pročelju palače. Ono nije služilo njezinoj obrani, već je samo ukrasni elemenat zidne plohe, inače često građen upravo povrh pročelja okrenutih prema prostranom gradskom trgu (crtež 6). Brojni su slični primjeri u srednjovjekovnom graditeljstvu Evrope. U samom Zadru su kruništa na ogradnim zidovima imale palače Nassis i Pasini — Marchi.³⁴ Ta kruništa su jednostavnijeg oblika i nisu konzolno istaknuta. Zupci kruništa na nadbiskupskoj palači svojom su formom slični zupcima na kamenom grbu grada, ugrađenom u peterokutnu kulu na Trgu Pet bunara.³⁵ Na Haelzelovom crtežu pročelja palače oni su nacrtani dosta viši nego na izgubljenom akvarelu.

Čini se da je u 13. st. palača prislonjena cijelom svojom visinom na katedralu, i povezana s njom direktnom vezom preko vrata u južnom zidu crkve. Ta su se vrata nalazila na visini drugog kata palače, odnosno galerije crkve, a ostala su zabilježena u onom Haelzelovom nacrtu u kojemu se vide i slijepi lukovi stare katedrale. Vrata su imala polukružni luk (sl. 3).

³¹ C. Fisković, Romaničke kuće u Splitu i Trogiru, Starohrvatska prosvjeta, serija 3, sv. 2, Zagreb 1952, str. 154—155.

³² E. A. Gutkind, Urban development in Southern Europe: Italy and Greece, Internationally history of city development, sv. 4, New York 1969, str. 93. i 265—343.

³³ N. Klaić — I. Petricioli n. dj., str. 258.

³⁴ I. Petricioli, Ostaci stambene arhitekture romaničkog stila u Zadru, Radovi Instituta JAZU, sv. 9, Zadar 1962, str. 139.

³⁵ S. Petricioli, Kameni grbovi grada Zadra, Radovi Instituta JAZU u Zadru, sv. 9, Zadar 1962, str. 360—361.

III.

Nadbiskup Valaresso, o čijem će preuređenju palače sada biti riječ, stolovao je u Zadru od 1450. do 1495. godine. Bio je čovjek humanističkog obrazovanja i osoba za koju se slobodno može reći da je u graditeljsko umijeće u Zadru unijela duh renesanse. Njegovim je naporima preuređena poznata zadarska crkva sv. Marije Velike, čije je tada sagrađeno pročelje imalo elemente nove umjetnosti. On je ostavio trag svog vremena na katedrali i njezinoj krstionici, a započeo je i gradnju zvonika katedrale. Sagrađio je i ljetnikovac u okolici Zadra.

Samu je palaču Valaresso veoma opsežno preuređio. To potvrđuje velik broj portala, prozora i balkona koji su ugrađeni u stijene palače, a koji svojim stilom i mnogobrojnim nadbiskupovim grbovima potvrđuju Valaressovo vrijeme. Sam zahvat je morao dosta dugo trajati. Na neki način, vremenski, može se pratiti prerastanje stila koji teče od cvjetne gotike sa sredine stoljeća, do zrele renesanse s kraja stoljeća. Primjerice, velike su monofore klesane u slikovitom »gotico fioritu«, stilu s tek naznačenim elementima renesanse, a reprezentativni balkon s pročelja u čistim renesansnim oblicima (s upravo strogo arhitravnim rješenjem nadvratnika).

Poznato je da je Valaresso već na početku svog boravka u Zadru, 1453. godine, pismom zamolio biskupa u Trevisu da mu naruči crteže ukrasnih festona. Ta godina se može uzeti za datum početka njegova zahvata na palači, jer je narudžba zacijelo nastala neposredno prije ili u toku već započetih radova. To je posebno vrijedno stoga što potvrđuje veoma rani interes Zadra za renesansnu umjetnost. Naime, Valaresso preko treviškog biskupa moli nacрте od Donatella, poznatog umjetnika renesanse u Italiji.³⁶

Od vremena preuređenja ove palače u 15. st. pa do njezina konačnog pregrađivanja u 19. st. proteklo je gotovo četiri vijeka. U tom su razdoblju na palači nastale mnoge promjene, stradala je od požara služila je kao kasarna, preuređivali su je nadbiskupi Pesaro, Perzago, Priuli i Carsano. Naravno, nije moguće ustvrditi što je sve u tim stoljećima uništeno, od one adaptacije koju je proveo Valaresso. Iz Haelzelovih se nacрта ne mogu sa sigurnošću datirati ni mnogi od onih vrata i prozora koji nemaju naglašene stilske odlike. Međutim, zahvaljujući tim nacrtima, dade se napraviti određena rekonstrukcija južnog i zapadnog lica palače, te djelomična nadopuna njihove arhitektonske strukture. Naime, za položaj i oblik nekih otvora postoje dokumentirani, pouzdani tragovi i analogije. Valja uz to naglasiti da su prozori i balkoni Valaressova vremena ostali dokumentirani uzduž i po visini svega južnog i zapadnog lica kuće. To, na svoj način, vrlo dobro ilustrira veličinu tog građevinskog zahvata (crtež 6. i 7).

Po sredini pročelja, u prizemlju palače, stajao je veliki portal (sl. 9). To je bio glavni ulaz u zgradu, i stoga posebno bogato ukrašen. Dovratnici su gusto profilirani i dekorirani plastičnim ornamentom. Iznad vrata se nalazi istaknut, također profiliran i ornament-

tiran vijenac. Preko sve visine nadvratnika i vijenca, a u osi vrata, stoji nadbiskupov grb ovjenčan girlandama. Stilski, to je renesansni portal. Na njemu nema gotičkih zubaca, zavijenog užeta ni razigranih kapitela cvjetne gotike. Profili se kontinuirano nastavljaju s jednog dovratnika, preko nadvratnika na drugi, i time tvore markantni okvir ulaza. Po profilima teku nizovi astragala i ovulusa, a grb povrh vrata uokviren je plastično istaknutim vijencem. Sve su to elementi nove umjetnosti. Portal je imao svijetli otvor veličine cca 2,50 × 1,50 m. Dovratnici su široki oko 35 cm, a ukupna visina portala je, mjereno do vrha vijenca iznad vrata, oko 3,80 m.

Na prvom su katu bila četiri prozora renesansnog oblika. Dva srednja stoje lijevo i desno od portala, simetrično postavljena u odnosu na njegovu os (sl. 10). Završavaju polukružnim, jednostavno profiliranim lukom koji se oslanja na doprozornike istog ukrasa, ali s naglašenim kapitelnim zonama pri vrhu. Podno prozora je horizontalni vijenac s elementom sime u svom skromnom profilu. Ispod njega se nalazi reljef s grbom i festonom. Povrh prozora je drugi vodoravni vijenac jednake dekoracije kao i onaj prvi. Prozor je izvana bio zaštićen željeznom rešetkom kvadratnog rastera koja je vjerojatno naknadno postavljena na njega. Inače, svijetli otvor prozora je oko 1,70 × 0,80 m. Doprozornici su debeli 10—12 cm. Veličina ploče s reljefom je oko 50 × 80 cm.

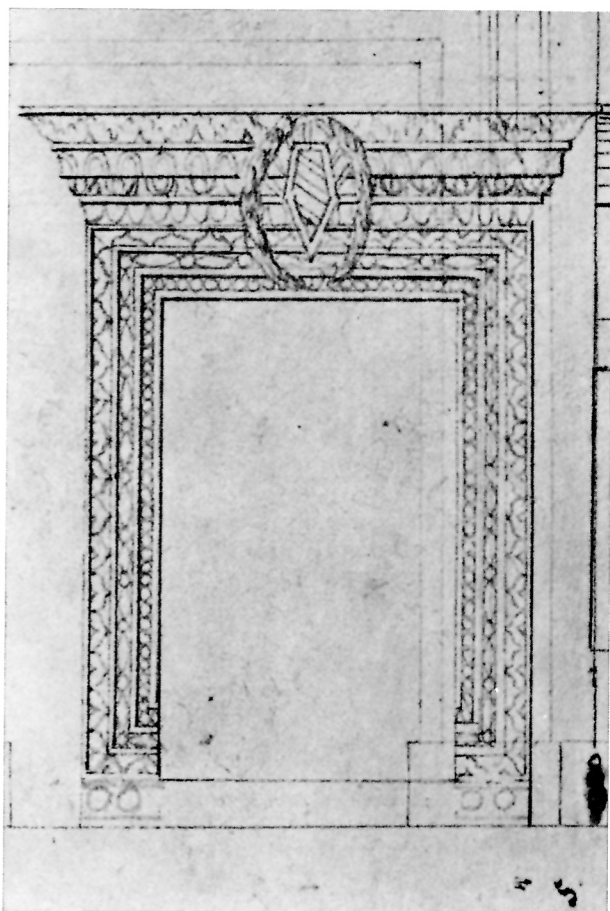
Dva su bočna prozora bila sastavni dio većeg arhitektonskog sklopa. Pripadali su likovnoj cjelini bočnih balkona na drugom katu. O balkonima će kasnije biti riječi, ali valja odmah kazati da se prozori stilski razlikuju od njih. Naime, balkonska monofora je bila tek prožeta umetanjem elemenata renesanse, ali je u osnovnom izrazu, cjelina složena u stilskom redu cvjetne gotike. Prozor pod njom međutim, složen je od elemenata renesansne arhitekture (sl. 11). Bio je pravokutnog oblika, dakle završen ravnim profiliranim arhitravom koji se oslanja na doprozornike. Oni pri vrhu imaju kapitele ukrašene listovima. Donji dio doprozornika je kao i na prozorima s lukom, izduženi kvadar s istaknutim okvirom po obodu ploha. Podno prozora se nalazi profilirana klupčica, a pod njom trokutasta prozorska konzola, ukrašena grbom i trakom povrh njega, te završena kuglicom na samom donjem vršku konzole. Svijetla visina prozora je oko 115 cm, a širina oko 65 cm. Doprozornici su debeli cca 18 cm. Visina je konzole, skupa s klupčicom iznad nje i kuglicom ispod nje, oko 60 cm.

Na drugom katu palače nalazila su se tri balkona. Dva bočna su, već je rečeno, građena u gotičko-renesansnim oblicima, a središnji u čisto renesansnom stilu.

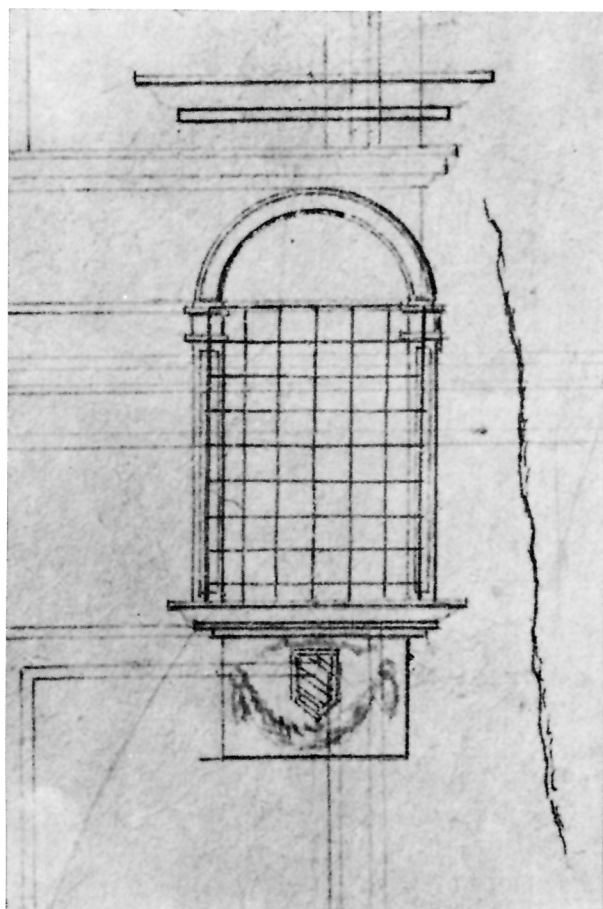
Prije opisa pokrajnjih balkona valja upozoriti na činjenicu da ni na akvarelu, niti na nacrtu pročelja nije nacrtana ona unutrašnja, trolisna forma gornjeg dijela otvora. Međutim, iz presjeka kroz zapadno krilo palače, a u pogledu na zapadni zid, vide se uz ostale otvore i gotički otvori na njemu. Dokumentirana su tri takva prozora (crtež 18). Dva manja se nalaze na krajnjoj prostoriji do katedrale, a jedan veliki se nalazi na velikoj dvorani. Iz tlocrta se vidi da je to bio balkon.

³⁶ C. Fisković, Zadarski sredovječni . . . , str. 38.

9 Crtež glavnog portala stare nadbiskupske palače u Zadru, detalj s Haelzelova nacрта pročelja palače, 19. st. (Historijski arhiv u Zadru), foto: F. Fatičić

10 Crtež središnjih prozora na prvom katu stare nadbiskupske palače u Zadru, detalj s Haelzelova nacрта pročelja palače, 19. st. (Historijski arhiv u Zadru), foto F. Fatičić

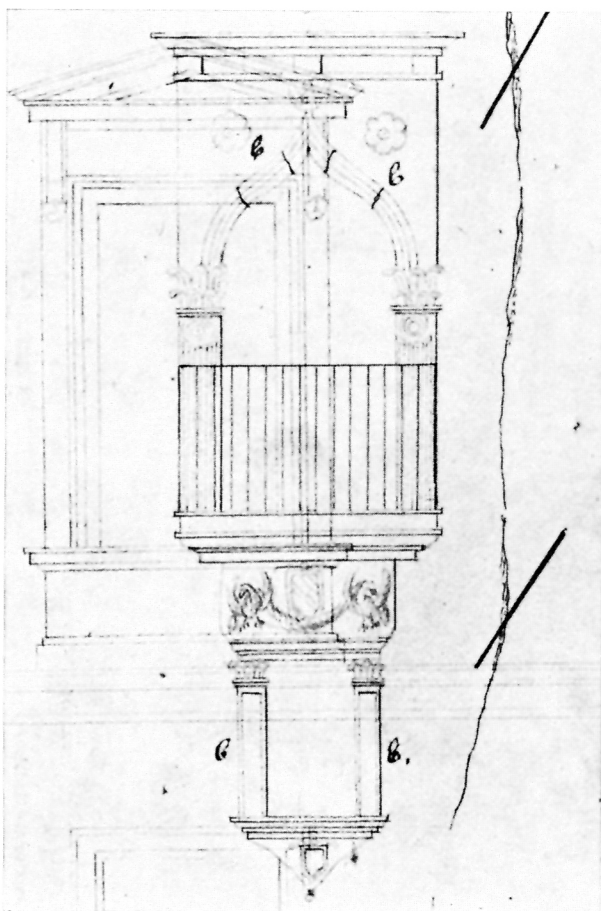
Po mjerama je jednak balkonima s pročelja, pa se može zaključiti da je i vanjskom formom bio isti s njima. Međutim, u njegovoj je gornjoj zoni ucrtan trolisri oblik. Zacijelo su i otvori balkona na glavnom licu zgrade imali takav oblik. Stoga ih u crtežu rekonstrukcije pročelja Valaressove palače valja donijeti s tim elementom. Osim te nadopune valja unijeti i još jednu koju dokumentiraju dva presjeka kroz palaču, ali iz dokumentacije koja se odnosi na neostvareni projekat rekonstrukcije palače, također iz 19. vijeka. U presjeku balkona na tim crtežima vidi se da su oni imali na uglovima svojih dovratnika tordirane bastone. Sami dovratnici su imali nisku profiliranu stopu, a u bočnoj plohi plastični okvir i nekakav maskeron pri njegovu vrhu. Forme kapitela su neprecizno crtane, ali se ipak vidi njihova stilaska razlika od onih na Haelzelovu nacrtu. Tamo su prikazani kao kapiteli s glatkim mesnatim listovima u dva niza, dok na ovim presjecima podsjećaju na one tipične cvjetnogotičke kapitele raskošno naboranih i povijenih debelih listova (sl. 12 i 13).

Balkon je bio veoma bogato ukrašen (sl. 11). Nad njim je na konzolicama stajao istaknuti profilirani vijenac. Ispod njega su stijene gornjeg dijela monofore,

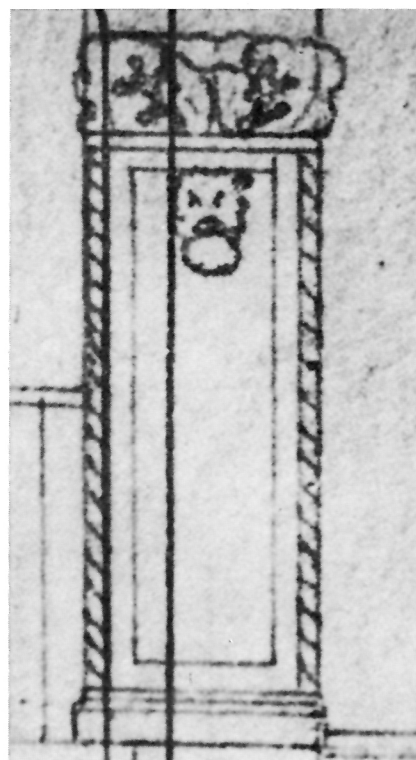
na kojima se sa svake strane vrška luka nalazi po jedna rozeta, a cvijet nad samim vrškom. Slomljeni lukovi otvora s prednje su strane profilirani. Sav taj gornji dio monofore oslanja se na kapitele koji stoje na dovratnicima, a ovi su s prednje strane ukrašeni kanelirama, pri vrhu kojih stoji neki okrugli lik, vjerojatno školjka. Podno dovratnika nalazi se njihova stopa. Zatim slijedi profilirana ploča balkonskog podesta, koji se oslanja na reljefnu ploču, a ova na arhitrav prozora ispod balkona. Reljefna ploča, zapravo ukrašena konzola balkonskog istaka, ima po sredini Valaressov grb s trakama povrh njega. Sa strana grba, na jednoj su konzoli bile harpije koje nose ukrasni feston. Prikazane su raskriljene s krilima visoko podignutim uvis. Na jednoj konzoli su dvije ovnove glave.³⁷

Po sredini pročelja na drugom katu palače nalazio se veliki balkon (sl. 14). Neobično je što je ekscentrično postavljen u odnosu na likovnu kompoziciju rasporeda do sada opisanih otvora na pročelju. Njegova okomita

³⁷ I. Petricioli, Stara nadbiskupska..., str. 93, tab. 11 - b.

11 Crtež bočnog balkona na II katu stare nadbiskupske palače u Zadru, detalj s Haelzelova nacрта pročelja palače, 19. st. (Historijski arhiv u Zadru), foto: F. Fatičić

12 Crtež bočne stranice dovratnika na bočnom balkonu stare nadbiskupske palače u Zadru, 19. st. (Historijski arhiv u Zadru)

os ne poklapa se s osi portala, odnosno samog pročelja. Rečeno je da je balkon napravljen u oblicima renesanse. Valja istaknuti da je ovdje njezin izraz još zreliji, upravo klasičniji nego na portalu prizemlja ili na prozorima prvog kata. Stoga vjerujem da je napravljen u završnoj fazi Valaressove adaptacije, dakle u posljednjim decenijama 15. st. Natpis s Valaressovim imenom i njegovi grbovi potvrđuju da je izrađen prije 1495. godine (sl. 14).

Kompoziciju velikog balkona s bočnih strana zatvaraju dva velika, klasična, kanelirana stupa s korintskim kapitelima. S gornje strane, balkon uokviruje vijenac koji nose četiri konzole. Dva su manja stupa istog oblika kao i dva velika. Oni čine okvir balkonskih vrata, a ujedno su nosači markantnog arhitrava, nadvratnika s profiliranim gornjim i donjim rubom. Među tim rubovima nalazi se natpisno polje s koga je slikar izgubljenog akvarela zabilježio tekst: VALARESSO M. Riječ je o necjelovito prepisanom natpisu koji bi se, vjerujem, mogao poistovjetiti s natpisom što ga donosi Farlati i vezuje uz nadvratnik glavnog portala palače.³⁸

³⁸ D. Farlati — J. Coleti, *Illyricum sacrum*, sv. 5, Venecija 1775, str. 122.

Iz analize portala vidi se da na njemu nema mjesta bilo kakvu natpisu, iz prostog razloga što nema slobodne plohe za njega. Sve su one potpuno prekrivene profilima, astragalima i biljnim ornamentima. Premda Valaressovo ime nije doneseno u istom obliku kao na Farlatijevom prijepisu, nameće se pretpostavka da je riječ o jednom te istom natpisu, te da je po srijedi zabuna: nadvratnik balkona je pomiješan s nadvratnikom portala. U svakom slučaju ime nadbiskupa, zajedno s njegovim grbovima, apsolutno datira balkon u vrijeme prije 1495. godine. Grbovi se nalaze na stijem koja poput kakve atike stoji iznad nadvratnika. Podijeljena je u tri polja, dva bočna nose velike grbove, a srednje nekakav reljef u obliku kaleža ispunjenog nekim okruglim predmetima. Na Haelzelovom crtežu ovo polje nije iscrtano.

Podest balkona nose četiri velike konzole napravljene u obliku povijenog lista s volutom na njegovu završetku. Ogradu čini šest balustara i dva polubalustra koničnog oblika s bazom pri dnu i slomljenim lukovima što povezuju balustre, pri vrhu. Ograda je omeđena ugaonim stupcima u obliku kvadera i profiliranim naslonom povrh balustrade. Svjetli otvor balkonskih vrata je cca 2,20 × 1,10 m. Visina ograde je oko 1,10 m. Cijeli

13 Crtež bočne stranice dovratnika na bočnom balkonu stare nadbiskupske palače u Zadru, 19. st. (Historijski arhiv u Zadru)

14 Crtež velikog balkona na II katu stare nadbiskupske palače u Zadru, detalj s izgubljenog akvarela, 19. st. (Zavod za zaštitu spomenika kulture u Zadru)

je balkon, mjeran od dna konzola do vrha, visok oko 5,00 m, a širok 2,50 m. Debljina velikih stupova je cca 30 cm, a malih 15–18 cm. Polje s grbovima je veliko 100 × 160 cm.

Na onom dijelu palače gdje su bila tri kata nalazio se samo jedan prozor (sl. 15). To je monofora pravljena u istim stilskim oblicima kao i monofora bočnih balkona na drugom katu palače. Zahvaljujući prozorima na zapadnom krilu palače, koji su veličinom bili jednaki ovome, može se ustanoviti, upravo kao i za balkone, da je prozor u svojoj gornjoj zoni imao trolisnu formu unutar slomljenog luka. Razlike između njegova oblika i oblika balkonske monofore nebitne su. Ovdje jedino nema kamene oplata s rozetama koja daje pravokutnu vanjsku formu otvoru. Kapiteli na doprozornicima imaju listove u jednom, a ne u dva niza. Konačno, ispod prozora se ne nalazi konzola s grbom i festonima, već čaška poluotvorena cvijeta jako izduženih latica. Na dnu konzole stoji kamena kuglica. Svijetla visina prozora je oko 2,00 m, a širina oko 90 cm. Debljina doprozornika je cca 15 cm, a visina konzole oko 60 cm.

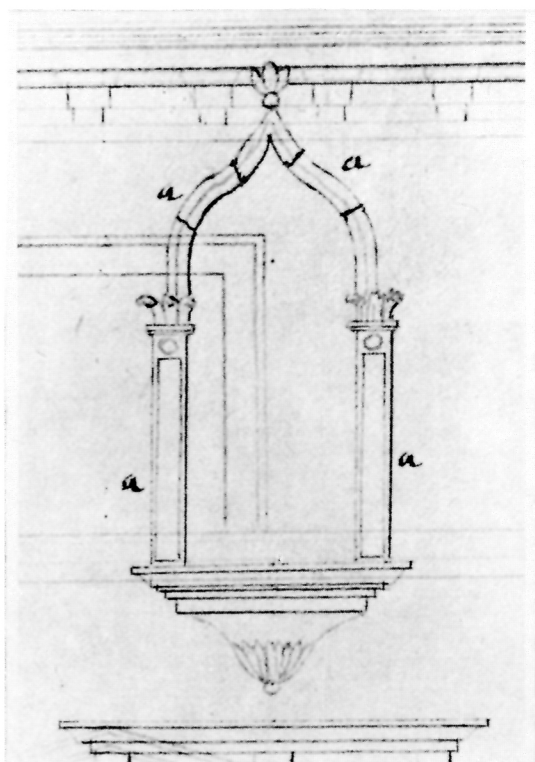
Sa zapadnog lica palače ostala su dokumentirana samo tri otvora za koja se može tvrditi da su iz Valaressova vremena. To su već spomenuti balkon na velikoj dvorani drugog kata i dva prozora na sobi do katedrale

na istom katu. Kako su oni veličinom i oblikom jednaki svojim parovima na pročelju, to već izneseni opisi vrijede i za njih. Stoga ih u rekonstrukciji zapadnog lica palače donosim po predlošcima s pročelja (crtež 7). Tek je za konzolu pod balkonom potrebno reći da na sebi ima Valaressov grb s ukrasnim trakama i feston koji pridržavaju dvije konjske lubanje.³⁹

Vrlo se malo kamene plastike s ove palače uspjelo sačuvati do danas. Upravo ova posljednja balkonska konzola dio je te ostavštine. Pohranjena je u lapidariju Narodnog muzeja u Zadru, a predočava visok kvalitetan doseg umjetničke obrade kamena. Druga balkonska konzola, ona s novim glavama, nije toliko vrijedan rad. Godine 1829. dospjela je u gradski park.⁴⁰ Čini se da je s njom dospjelo onamo još nekoliko lapida. Tako npr. kamene konzole, koje su u parku složene povrh ploče s

³⁹ I. Petricioli, Prilozi poznavanju renesanse..., str. 86, sl. 2, tab. 16-b.

⁴⁰ Nedavno je C. Fisković upozorio na podatke P. Paolettija koji je krajem prošlog vijeka publicirao slične potprozornike što, čini se, potječu s nadbiskupske palače u Zadru. Jedan je bio ukrašen sirenama, a drugi lubanjama goveda ili konja. Sredinom 19. st. oni su dospjeli u Veneciju, a tamo im se, do danas, zameo trag, C. Fisković, Dva reljefa iz radionice Nikole Firentinca u Sibeniku, Peristil, sv. 20, Zagreb 1977, str. 37, bilj. 33.

15 Crtež prozora na III katu stare nadbiskupske palače u Zadru, detalj s Haelzelova nacрта pročelja palače, 19. st. (Historijski arhiv u Zadru), foto: F. FATIČIĆ

16 Vrata s grbom nadbiskupa Valaressa naknadno ugrađena u zid Zmajevićeva sjemeništa (Zavod za zaštitu spomenika kulture u Zadru)

ovnovim glavama, imaju dimenzije i oblik jednak onima s velikog balkona na palači. Zbunjuje jedino činjenica da ih ovdje ima pet, a ispod podesta balkona ucrtane su samo četiri. Konzolicama što nose završni vijenac balkona nije naznačena forma u crtežima. Možda su i one oblikom bile jednake ovima? U svakom slučaju konzole u parku imaju oblik povijenog lista s volutom na završetku, visina im je 28, a širina 21 cm, upravo kao konzolama na crtežima. Na bočnim stranama one su ukrašene zavijenim bridovima volute iz koje izrasta cvijet. Drugi komad koji bi se mogao pripisati palači podložni je kamen ispod konzole s onovim glavama. Profiliran je, a po dijelu profila teče biljni ornament vrlo sličan onome s rubova portala na pročelju. Dva su renesansna portala dospjela u zidove Zmajevićeva sjemeništa. Oba se nalaze pod trijemom s istočne strane zgrade. Prvi je ulaz u sjemenište, a drugi u vrt ispred njega. Prvi je ukrašen jednostavnom profilacijom, a drugi zavijenim užetom i Valaressovim grbom (sl. 16). Vjerojatno su se oba nalazila na unutrašnjim zidovima palače.

Na kraju valja istaći da dokumentima o izgledu pročelja i zapadnog lica palače, znamo samo za manji dio Valaressove adaptacije nadbiskupske palače u Zadru, a i taj je ostao manjkavo dokumentiran. Preuređenje se sigurno protezalo i na cijelu strukturu palače, na njezine unutrašnje zidove i dvorište, te na sjeverno i istočno krilo. Međutim, o tome ništa nije poznato. S druge strane, i ono što je sasvim izvjesno, vrlo dobro ilustrira veličinu tog zahvata. Može se reći da je količinom građevinskog i klesarskog posla zacijelo najveći i najvredniji graditeljski pothvat svog vremena u profanoj arhitekturi Zadra. Što se tiče ovog posljednjeg, njega predočuje i raspon u stilskom izrazu, i oscilacija u umjetničkoj vrijednosti obrade. Prema sačuvanim lapidama vide se ondje ruke osrednjih i prvorazrednih majstora. Zadar tog doba zaista je imao takvih ljudi. Od svojih mještana valja spomenuti Bilšića i Vidulića, među domaćim prolaznicima tu su Brčić i Meštričević npr. a od stranaca zalazili su ovdje Aleši i Fiorentinac. To su samo neka imena. Na žalost nije poznat ni jedan dokument koji bi ova ili neka druga direktno vezivao za radove na palači. No, isto tako, ni jedno se od njih ne može bezuvjetno isključiti s ovih radova. Indirektna veza s Fiorentincem ipak postoji. Prvo — on je kipar Donatellovog kruga, a od Donatella su naručeni predlošci za festone. Drugo — festoni su, to je izvjesno, rađeni u renesansnom stilu Donatellove škole. Onaj s konjskim lubanjama toliko je vrsno rađen i blizak pouzdanim Fiorentinčevim analogijama da bi se mogao pripisati ovom umjetniku. Međutim, možda važnije od tog pitanja jest problem datacije tih umjetnina i uopće arhitektonskih elemenata s ove zgrade. U literaturi je izneseno mišljenje da su festoni nastali vjerojatno neposredno nakon Valaressove narudžbe i da, na svoj način, dokazuju boravak Nikole Fiorentinca u Zadru već u šestom desetljeću 15 vijeka.⁴¹ S druge strane, izraženo je i mišljenje da festoni nisu mogli nastati prije 1485. go-

⁴¹ C. Fisković, Radovi Nikole Fiorentinca . . . , str. 70—71.

dine.⁴² Ali tom se stavu protivi smisao i vrijeme narudžbe. Ona svjedoči radove koji su već započeli ili će uskoro započeti, a oni podrazumijevaju istovremenu izradbu naručenih predmeta. Stoga se čekanje dugo 32 godine, na predmete naručene još 1453. godine, čini isključenim. Bit će ipak da su festoni napravljeni pedesetih godina 15. vijeka, svakako po predlošcima Donatellove škole te da su »najstariji čisto renesansni spomenici arhitektonske dekoracije u Dalmaciji«.⁴³ Ovaj sud bih jedino proširio i na portal prizemlja, te na prozore prvog kata palače. Bočni balkoni su stilski konzervativniji, a središnji je stilski i vremenski zacijelo rad posljednje četvrtine stoljeća.

IV.

U 15. se stoljeće slobodno može protegnuti ona situacija općeg rasporeda palače koja je dokumentirana na maketi Zadra u Pomorskom muzeju Venecije. Tamo se vidi da je sjeverna polovica zapadnog krila spojena s krstionicom u jednu masu. To znači da je prostor između palače i krstionice bio zatvoren. Iz Haelzelovih se crteža vidi da je to točno. Na prvom katu stare palače u tom se dijelu nalazila kuhinja i, valjda, blagovagonica s nužnikom, a uski prostori ispod, bili su crna jama i otpadna deponija. Ona je istražena 1973 godine, a rezultati su pokazali veliki broj ulomaka renesansne keramike. To pretpostavlja da je deponija i kuhinja iznad nje nastala upravo u vrijeme Valaressoove adaptacije palače. Tom vremenu se jedino ne bi, s punom sigurnošću, mogao pripisati trijem što je, s dvorišne strane, prigraden uz zapadno krilo palače, a u produžetku njezina tornja. Međutim, valja spomenuti, upravo su u Valaressovo vrijeme u mnogim starijim palačama, tj. njihovim dvorištima u Zadru, građeni trijemovi.

U prvoj polovici 16. st, a nakon nekog požara u palači, palaču je popravio nadbiskup Pesaro. Situacija zabilježena na maketi zapravo je nastala tek nakon te sanacije. No, vjerojatno je da se u onih pet — šest desetljeća koja dijele Valaressovo vrijeme od vremena izrade makete ništa bitnog nije dogodilo u njezinu općem rasporedu. Međutim, u 16. st., ranosrednjovjekovna cisterna više nije služila pravoj svrsi. Kada je zapravo izgubila svoju funkciju nije poznato. Sudeći po godinama uklesanim u njezinu prvom i drugom stupu, može se pretpostaviti da je to bilo upravo u 16. st. Tada je dio cisterne bio zatrpan i odvojen od prednjeg dijela debelim zidom. Na zapadnom su zidu otvorena jedna veoma uska vrata i jedan prozor. Tako preuređena, cisterna je mogla služiti kao tamnica za svećnike. Inače, ovo je stanje posebno dobro dokumentirano Haelzelovim nacrtima⁴⁴ (crtež 18 i 21).

Nakon 16. st. izmijenjen je položaj sjevernog krila palače. Na venecijanskoj maketi vidi se da sjeverno

krilo svojom vanjskom linijom prati produžetak pravca zida koji, s druge strane palače, dijeli njezina dva vrta. Taj je pravac paralelan s linijom sjevernog portikata antičkog foruma. Od njegove stepenice je izmaknut, prema jugu, oko tri metra. Na nacrtima iz 19. st. ova je situacija drukčija. Sjeverno krilo je za punu svoju širinu primaknuto krstionici katedrale. Nije moguće reći kad se to dogodilo.

U 17. je stoljeću palača jedno vrijeme služila kao kasarna. Nakon toga ju je, 1669. godine, obnovio nadbiskup Perzago. Krajem stoljeća ili početkom 18. nadbiskup Priuli je dodao palači kapelu sv. Marka.⁴⁵ Sredinom 18. st., već je rečeno, izgrađeno je sjemenište Zmajević i zvonik crkve sv. Ilije. Tom je prilikom porušen stari zapadni ogradni zid vrta palače s romaničkom kućom uz njega, a izgrađen novi.

Zahvaljujući nacrtima palače iz Historijskog arhiva moguće je napraviti rekonstrukciju njezina stanja u 19. st. (prije preuređenja). Dužina pročelja je bila, kao i danas, oko 24,50 m, dužina istočnog krila oko 33, a dužina zapadnog (od pročelja do katedrale) oko 50,50 m.

Dvorišta palače su sadržajem bila bogatija nego danas (crtež 21). U glavnom, unutrašnjem dvorištu, stajao je, prislonjen uz zapadno i južno krilo, romanički toranj tlocrtnne veličine 3 × 3 m. Uz njega se naslanjao trijem, koji je tekao u punoj dužini zapadnog krila. Nosilo ga je sedam stupova i osam, vjerojatno lučnih raspona. Na nasuprotnoj je strani, uz istočno krilo, bio prislonjen objekat u kojemu su se nalazile stepenice što su vodile s prvog na drugi i treći kat tog dijela palače. On je u prizemlju rastvoren stupovima, a na katovima je zatvoren. Dvorište krstionice također je imalo jedan, stupom i lukovima rastvoren objekat u kojemu su bile stepenice. Ovima se išlo na prvi kat palače. Ispred njih se, na prostoru između krstionice i sjevernog krila palače, nalazio bunar. Konačno, u dvorištu sjemeništa nalazilo se veliko stubište. Bilo je prislonjeno uz zapadno krilo palače. Ono je iz dvorišta vodilo na prvi i drugi kat ovog dijela zgrade. U dvorištu se nalaze dva bunara.

Glavni ulaz u palaču bio je svečani portal posred njezina pročelja. Istočno do njega nalazile su se trgovine, zacijelo iz novijeg vremena (crtež 20). Ostale prostorije u prizemlju vjerojatno su po namjeni bile gospodarske.

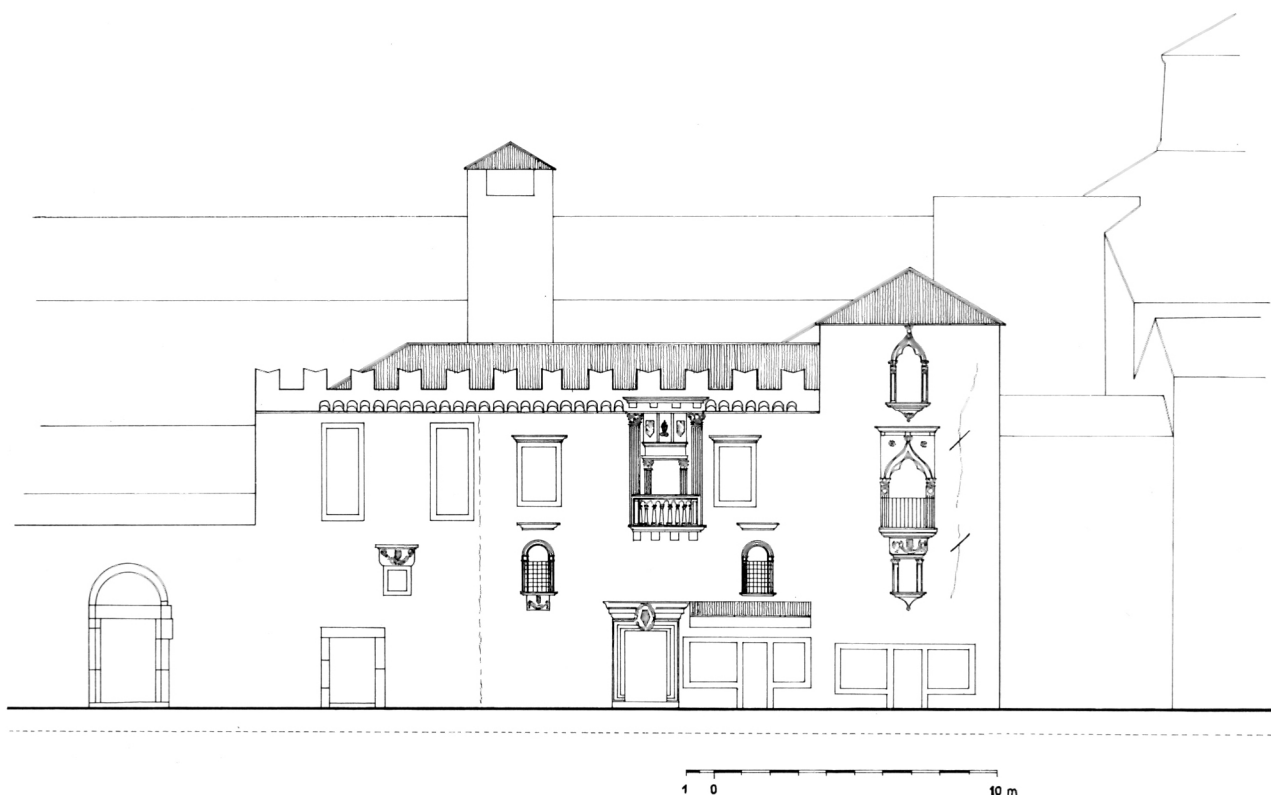
U onu sa zapadne strane ulazilo se neposredno s trga ispred palače, kroz vrata lijevo od glavnog ulaza. Iz nje se išlo u jednu neobično dugu tipičnu podrumsku prostoriju, u koju se moglo doći i iz glavnog dvorišta. Na sjevernoj strani te prostorije nalazila se jedna sasvim mala i uska komora. Iz dvorišta sjemeništa ulazilo se u krajnju podrumsku prostoriju (bivšu cisteranu).

⁴² K. Prijatelj, Boravak Nikole Firentinca u Zadru, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, sv. 13, Split 1961, str. 231.

⁴³ I. Petricioli, Likovna umjetnost renesanse u Zadru, Zadarska revija, broj 5, Zadar 1969, str. 364.

⁴⁴ P. Vežić, n. dj.

⁴⁵ I. Petricioli, Stara nadbiskupska . . . , str. 91.

17 Pročelje stare nadbiskupske palače u Zadru (prema Haelzelovu nacrtu i nestalom akvarelu iz 19. st.)

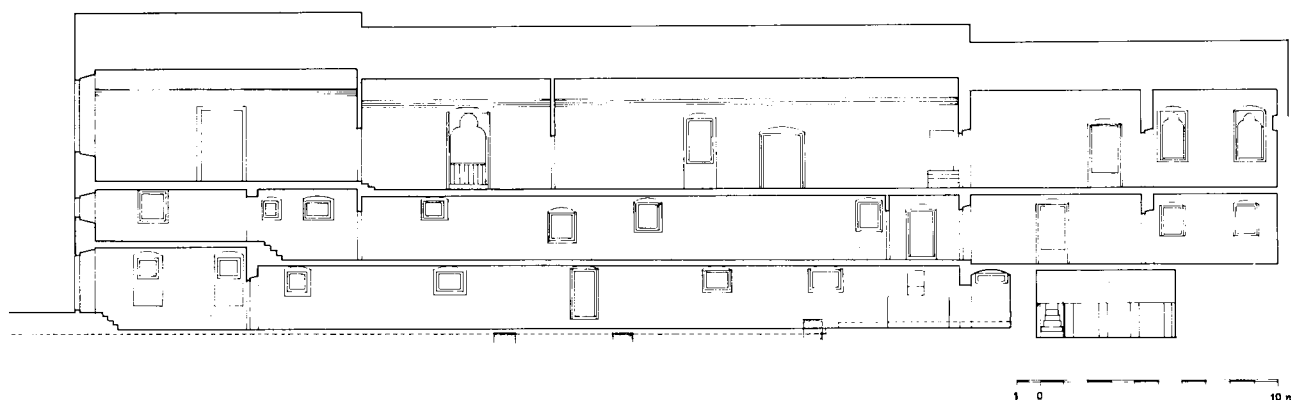
Prvi kat palače nije bio visok (crtež 18, 19 i 20). Vjerojatno je služio posluži što je održavala palaču i život u njoj. Tu su se nalazile dvije kuhinje. Manja je bila u zapadnom krilu do same katedrale, a veća u prostorijski posred istočnog krila. Obje su imale kamine s napama. Peć u velikoj kuhinji je zapravo krušna peć. Imala je posebnu konstrukciju dimnjaka s vanjske strane zida. Velika dvorana u zapadnom krilu mogla je biti blagovaonica dok su ostale sobe zacijelo spavaonice za poslugu i goste njezina staleža. Na ovom katu su ostala zabilježena i dva nužnika, jedan u prostorijski do male kuhinje, a drugi u velikoj kuhinji.

Drugi kat je očito »piano nobile«, reprezentativni kat sa stanom nadbiskupa i prostorima za njegove goste (crtež 18, 19 i 22). Teško je reći čemu je bila namijenjena pojedina prostorijski na ovom katu. Soba na zapadnoj strani u 19. st. nije imala svoj originalni balkon na pročelju već drugi okrenut prema vrtu na zapadnoj strani. On je, kao i prozori na južnom zidu sobe bio novijeg datuma. Velika prostorijski u zapadnom krilu još je čuvala svoj stari balkon. Na ovom katu je nadbiskup Priuli sagradio kapelu i posvetio je sv. Marku. Izgradio je iznad stepenica što s prvog kata vode prema krstionici. Iza svetišta kapele nalazio se hodnik koji je kružio oko tambura krstionice i preko kojega se išlo na galeriju katedrale.

Nije poznato čemu su služile dvije sobe na trećem katu palače (crtež 23).

Zanimljiva je elevacija niveleta podova u palači (crtež 19). Npr. cijelo je zapadno krilo bilo ispod nivoa podova u ostalim dijelovima prizemlja palače za 50–60 cm, jednako toliko i ispod trga pred palačom. Stepene sa zapadne strane kule na prvom katu i one između sjevernog i zapadnog krila palače govore o sličnoj visinskoj razlici podova na prvom katu ovog dijela palače. Također i stepene što na drugom katu dijele podove istočnog krila u dva nivoa govore o velikoj visinskoj razlici (oko 1 m), koja je dijelila niveletu poda istočnog krila od visine podova preostalih dijelova palače na tom katu.

Zanimljive su i mogućnosti komuniciranja u kompleksu palače. Glavni ulaz u nju bio je njezin bogato ukrašeni renesansni portal u sredini pročelja. U prizemlje zapadnog krila moglo se ući i kroz vrata što su se nalazila na lijevom uglu pročelja. U veliku se podrumsku prostorijski, već je rečeno, moglo ući i preko glavnog dvorišta. Na prvi kat se išlo iz ulazne veže po stubama koje su vodile u prostorijski iznad veže. Moglo se doći i iz dvorišta preko stepenica u istočnom krilu. One su vodile prema velikoj kuhinji. Iz dvorišta krstionice išlo

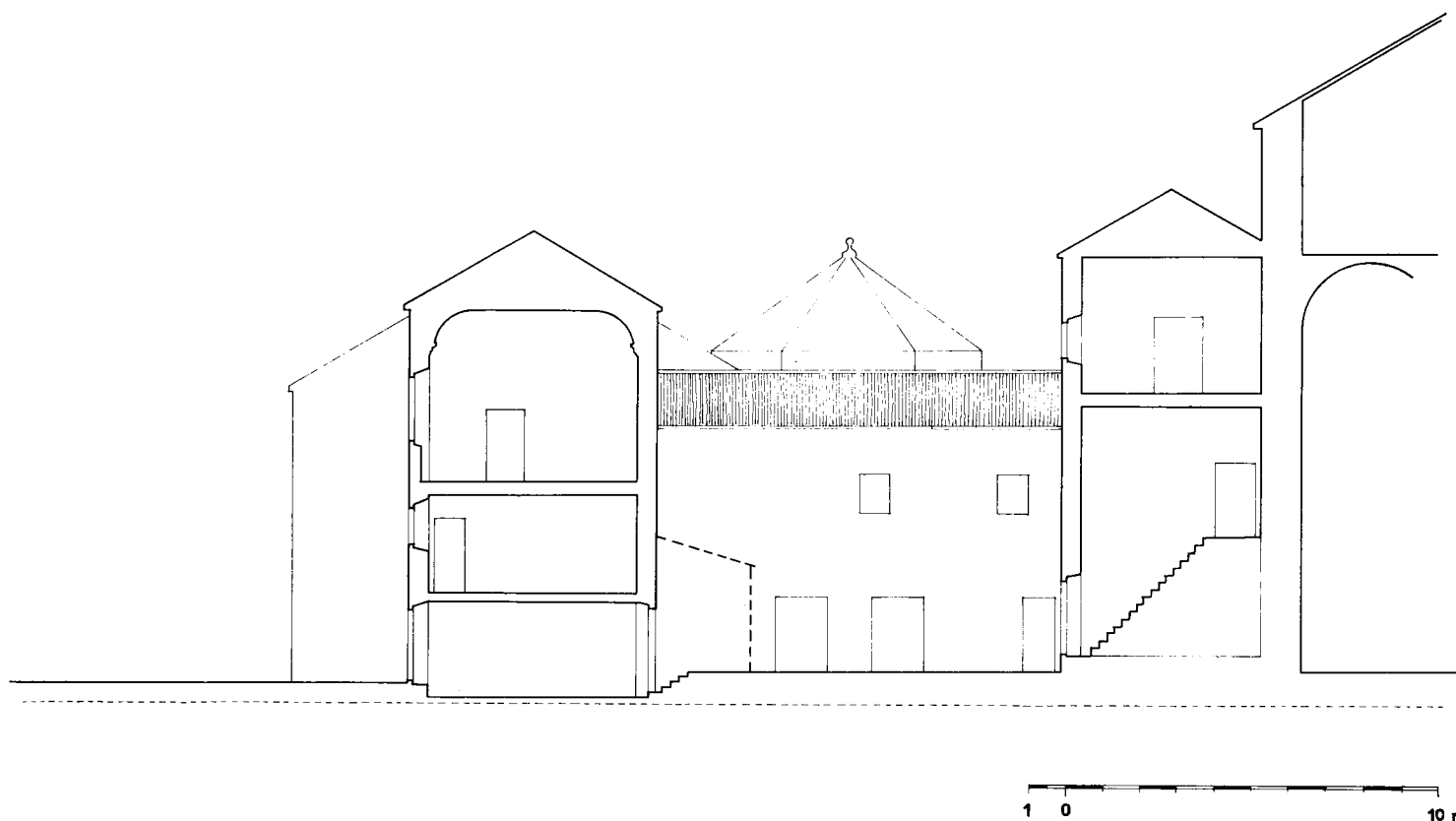

18 Uzdužni presjek kroz zapadno krilo stare nadbiskupske palače u Zadru, prema Haelzelovu nacrtu

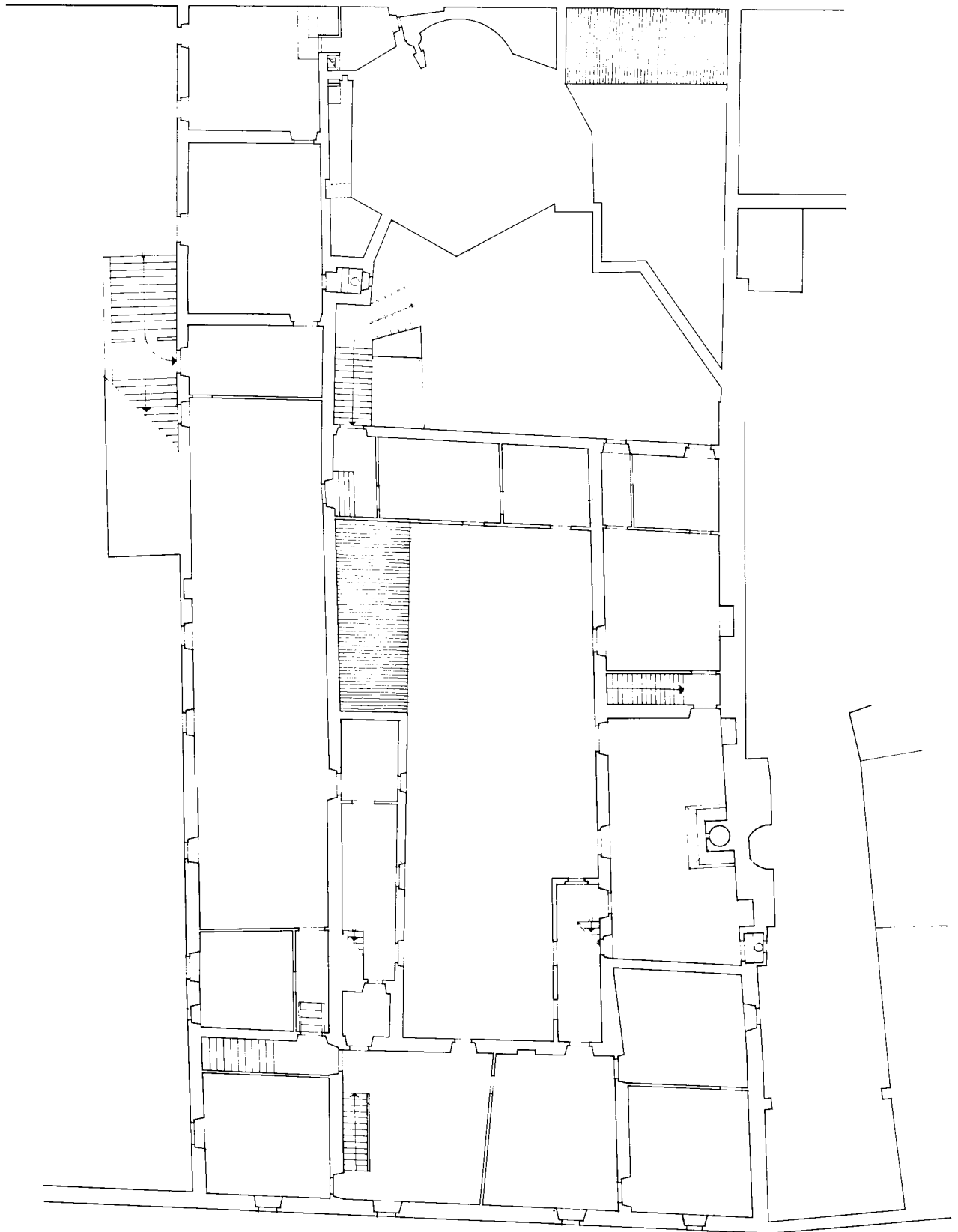
se na prvi kat sjevernog krila, a iz dvorišta sjemeništa na prvi i drugi kat zapadnog krila. Stepenice što su vodile u zapadno krilo bile su podijeljene u dva kraka. Među njima je bio podest koji je nosila balatura s polukružnim svodom. S podesta se ulazilo na prvi kat, a drugi je krak vodio u veliku prostoriju biskupovog stana. Na drugi kat istočnog krila moglo se doći i iz velike kuhinje na prvom katu. Tamo su vodile stepeni-

ce smještene u uglu između južnog i istočnog krila. One su vodile i na treći kat palače. Onima pak, koje su se nalazile u prostoriji na prvom katu, a iznad trijema, ulazilo se u toranj. Stepenicama u njemu pelo se na njegov vrh.

Horizontalna povezanost među krilima palače u prizemlju bila je indirektna, preko unutrašnjeg dvorišta. Međutim, na prvom i drugom katu ona je bila direktna.

19 Poprečni presjek kroz staru nadbiskupsku palaču u Zadru, izrađeno prema Haelzelovim nacrtima, 19. st.

1 0 10 m

Konačno, u 19. je stoljeću prvi zadarski metropolit Dalmacije, Nowak, temeljito preuređio nadbiskupsku palaču. On je oko 1830. godine porušio veliko stubište s balaturom, kapelu sv. Marka, kulu i, do temelja, pročelni zid palače. Izmijenio je potpuno unutrašnju strukturu ovog objekta, pretvorivši njegove tri etaže u dvije i zatrpavši najveći dio njegovih podruma. Vjerojatno je u to doba, na prostoru vrtova palače, nastao njezin park. Radove je pratilo i rušenje zapadnog ogradnog zida koji je tako izgubio i svoj oblik iz 18. st. Novo je arhitektonsko rješenje palače, uz nešto prije preuređenu bivšu kneževu palaču, svakako najvrednije graditeljsko ostvarenje klasicističkog razdoblja u Zadru. Svojom vrijednošću međutim, ne može nadomjestiti onu kvalitetu koju je palača imala u svojem renesansnom obliku (crtež 8).

V.

Rezultatima dosadašnjih istraživanja nadbiskupske palače u Zadru, ustanovljeno je nekoliko značajnih vrijednosti za povijest kulture i umjetnosti u Dalmaciji. Tako su arheološka proučavanja pokazala da je palača, kao uostalom i cijeli episkopalni kompleks, nastala povezivanjem na pravce antičkog urbanog rastera i time do danas prosljedila kontinuitet tog rastera u ovom dijelu grada. Potvrđeno je zatim i starokršćansko vremensko porijeklo palače čime je zaokružena spoznaja o svim bitnim elementima starokršćanskog episkopalnog kompleksa u Zadru. Izvorni oblik episkopija nije dovoljno poznat, ali je pouzdano ustanovljen njegov prostorni odnos prema katedralnom sklopu. U početku on nije bio prislonjen na stolnu crkvu. Do toga je došlo u ranom srednjem vijeku, kada je u prostoru bivše rimske taberne izgrađena cisterna. Ona je jedinstvena građevina svog vremena i svoje vrste u Dalmaciji. Nadbiskupska je palača jednom bila preuređena u romaničkom, a drugi put u gotičko-renesansnom stilu. Ovom drugom vremenu pripada i narudžba za predloške kamenog ukrasa na palači. Bila je posredno upućena Donatellu, a nosi datum iz 1453. godine. Kameni festoni,

⁴⁶ M. Suić, Razmišljanja nad zadarskim forumom, Čovjek i prostor, broj 286, Zagreb, siječanj 1977, str. 16.

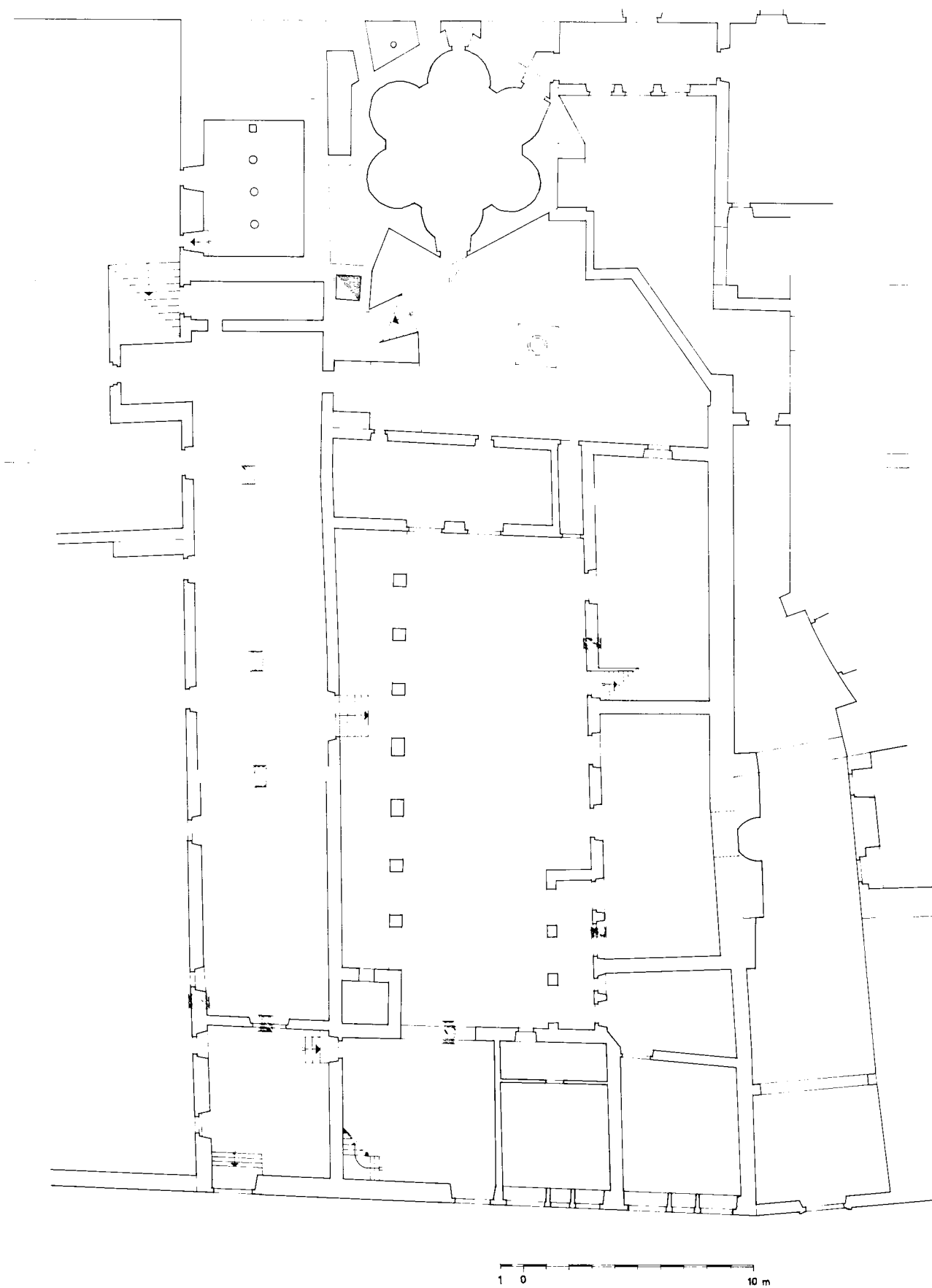
⁴⁷ I. Petricoli, Izoliranje crkve sv. Donata u Zadru 1930. godine, Diadora, sv. 9, u tisku.

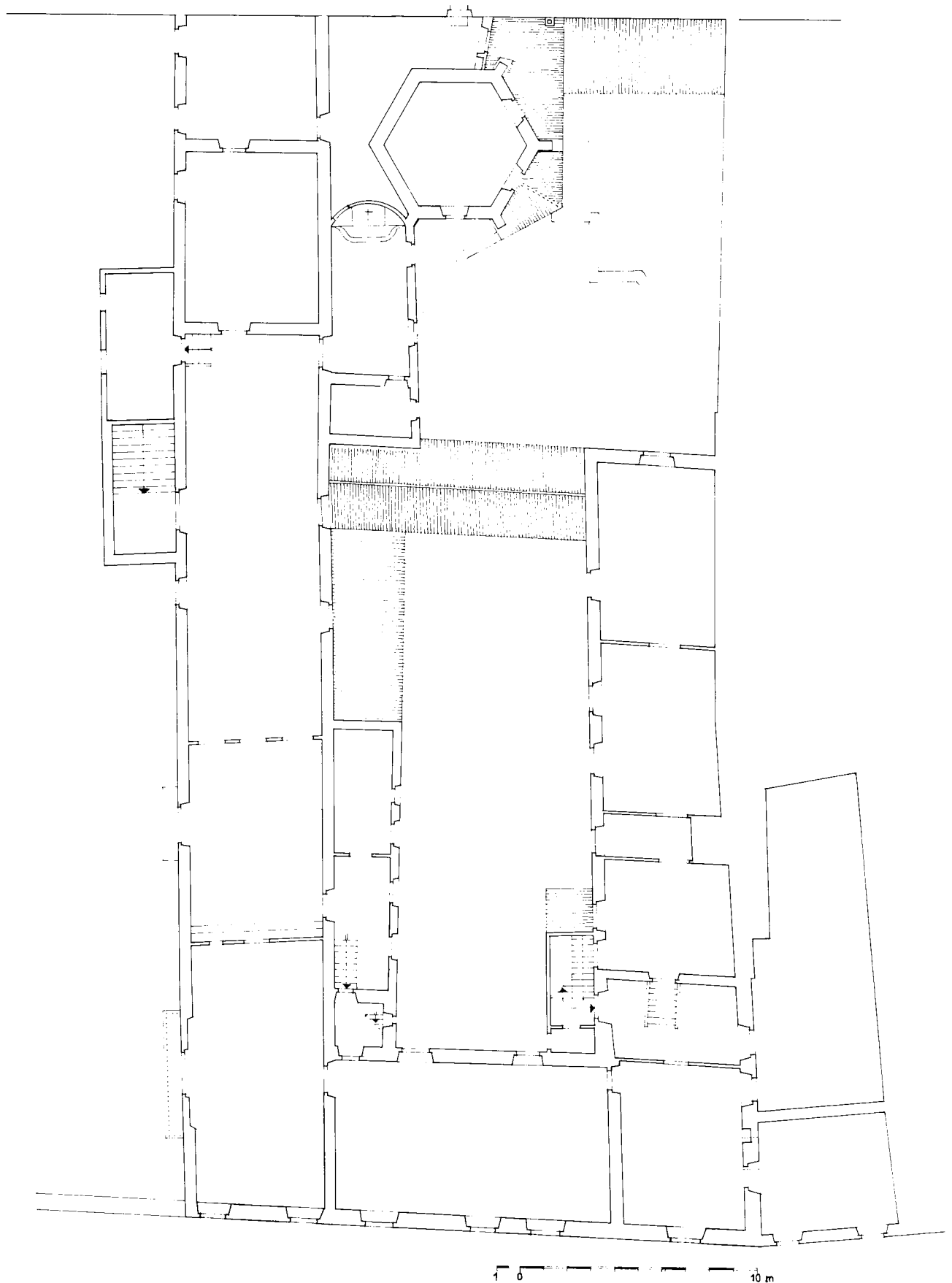
napravljeni po tim predlošcima, predstavljaju pojavu renesansne umjetnosti u graditeljstvu. Dalmacije. Nije poznato tko ih je klesao. Tek se jedan od njih veže uz vrlo slične klesarije Nikole Firentinca.

Nakon preuređivanja palače u 19. st. ona je izgubila srednjovjekovnu unutrašnju strukturu i najveći dio renesansne kamene plastike, ali je i dalje zadržala svoju dispoziciju prema cijelom kompleksu s kojim je, kroz dugu povijest svojega trajanja, uvijek činila jedinstvo. Upravo zato, valja na kraju ovog rada, izraziti rezervu prema nedavno iznesenoj mogućnosti reduciranja ovog kompleksa.⁴⁶ Takvoj ideji ne valja suprotstavljati fizičko postojanje ili starost ovog ili onog zida u kompleksu već kvalitativnu vrijednost cjelovitosti kompleksa u njegovoj povijesno-kulturnoj dimenziji i praktično-urbanističkoj vrijednosti u tkivu suvremenog grada. U prvom značenju sklop predočuje najvredniji spomenik svoje vrste u nas, među onima koji su do danas uspjeli sačuvati svoj povijesni kontinuitet. Pojedinačne vrijednosti u njemu idu u red najvećih dosega naše graditeljske umjetnosti uopće. Kao u svim cjelinama i ovdje jedna građevina drugoj znači njezin prirodni ambijent, njezinu prostornu mjeru i urbani okvir. U tom smislu ne može se govoriti o pojedinačnim vrijednostima već isključivo o kvaliteti cjeline. Povijesno-kulturnoj dimenziji svakako pripada i činjenica da je taj kompleks već prije milenij i po uspostavio svoju ravnotežu s urbanim tkivom grada, i to iz duha antičke gradogradnje. Praktično-urbanističkoj dimenziji pripada funkcionalna vrijednost (u najširem smislu, ali s povijesno-kulturnom komponentom također) današnjeg sklopa prema suvremenim potrebama grada. Procjenu valja tražiti na stvarnim potrebama danas živućeg grada. Ako one zahtijevaju redukciju, onda je treba prihvatiti. Prilika je međutim, u tome što sadržaje oko kompleksa tek treba predvidjeti. Postoji dakle mogućnost prilagoditi ih postojećim vrijednostima i ne ugroziti potrebu rasta modernog grada. Čini se da povijesno-kulturna vrijednost kompleksa upućuje na traženje takva rješenja. Naime, za suprotno postoji jedan dovoljno govornjiv i negativan primjer reduciranja ove cjeline.⁴⁷ Obavljen je na predjelu crkve sv. Donata te ostao »ranom« u sklopu i problem u definiranju prostora. Makoliko dakle, pretpostavka o ugrađivanju antičkog trga u suvremeni grad inspirira, toliko valja prihvatiti činjenicu da je on odavna negiran jednim dobrim urbanim rješenjem.

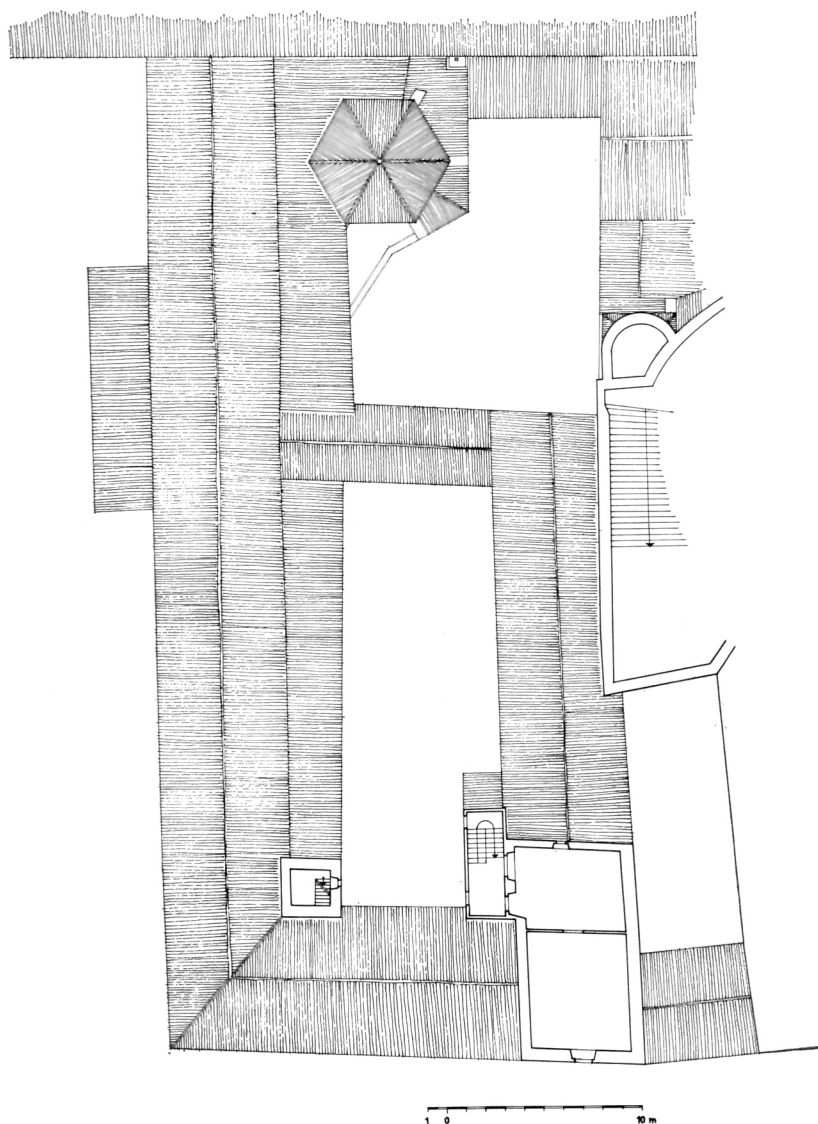
20 Tlocrt prizemlja stare nadbiskupske palače u Zadru (izrađeno prema Haelzelovu nacrtu, 19. st.)

21 Tlocrt I kata stare nadbiskupske palače u Zadru (izrađeno prema Haelzelovu nacrtu, 19. st.) — na str. 34.

22 Tlocrt II kata stare nadbiskupske palače u Zadru

23 Tlocrt III kata stare nadbiskupske palače u Zadru
(izrađeno prema Haelzelovu nacrtu, 19. st.)

Riassunto

L'ARCIVESCOVADO DI ZARA (ZADAR)

Dai risultati ottenuti nelle ricerche dell'arcivescovado di Zara vennero stabiliti alcuni valori importanti per la cultura e l'arte della Dalmazia. Gli studi archeologici hanno cioè rilevato che il palazzo, come del resto anche l'intero complesso, sono sorti dai collegamenti in linea retta dell'antico rastrello urbano, tramandandone la continuità in questa parte della città a tutt'oggi. Fu ribadita inoltre l'origine temporale paleocristiana del palazzo, e così fu completata la conoscenza di tutti gli elementi fondamentali riguardanti il complesso episcopale paleocristiano di Zara. La forma originaria del vescovado non è conosciuta a sufficienza, ma è assodato il rapporto di questo spazio nei confronti del complesso del Duomo. Dapprima esso non era appoggiato alla chiesa. Ciò avvenne nel primo medio evo, allorché sul posto dell'ex taverna romana fu eretta una cisterna. Si tratta di una costruzione unica del tempo e del tipo in Dalmazia.

PREVOD: MARIO KINEL

L'arcivescovado fu due volte riadattato: la prima volta in stile romanico, la seconda in gotico-rinascimentale. Al secondo periodo appartiene anche la commessa per i modelli delle decorazioni in pietra del palazzo. Essa fu, per un tramite, inviata a Donatello, e reca la data del 1453. I festoni di pietra, effettuati in base a tali modelli, rappresentano l'avvento dell'arte rinascimentale nell'architettura dalmata. Non è noto chi li avesse scolpiti. Soltanto uno di questi si richiama alle sculture molto simili di Nicola il Fiorentino. Tutti i lavori riguardanti la ricostruzione del palazzo furono commissionati nel XV secolo dall'arcivescovo di Zara M. Valaresso. Nel XIX secolo il palazzo fu rimodernato un'altra volta. In tale occasione esso perdettero l'antica struttura medievale e gran parte delle modellazioni rinascimentali in pietra. Ha mantenuto però la sua disposizione nei confronti di tutto il complesso, con il quale, durante la lunga storia della sua durata, faceva da sempre un unico insieme.